

BENE SÁNDOR

RIMAY VINDICATUS

(Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)

FILOLÓGIA ÉS
TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A kérdés

A régi magyar irodalom történetének gyakran hivatkozott szövege Rimay János 1592. augusztus 20-án Trencsénből keltezett levele az újsztoikus filozófia Európa-szerte ünnepeelt csillagához, Justus Lipsiushoz. Általánosan elfogadottnak mondható a vélemény, mely szerint nem lehet túlértékelné a kapcsolatfelvétel kísérletének jelentőségét. A szerveződő magyarországi újsztoikus szellemi kör, amely a következő évek során meghatározó szerepet játszik a magyar politikában (például nagyrészt belőlük kerül majd ki később a Bocskai-mozgalom vezérkara), e levéllel tette le névjegyét a kortárs szellemi mozgalmak között zajló vitákban, egy racionális habitus, a vallási vitákat az értelmiségi elit összetartozása nevében elhárító interkonfesszionális magatartás mellett.¹ A levél egyszerűen a sztoicizmushoz szorosan kapcsolódó korstílus, a manierizmus magyarországi manifesztumaként is értékelhető, hiszen benne Rimay hangsúlyosan dicséri Lipsius keresett stílusát, „tisztá méznek” nevezvén a sokak által kritizált, mesterkéltnek vélt újítások eredményét.²

Az alábbiakban e bevett igazságok abszolút érvényét vonom kétségbe. A „vindicatus” a kora újkori hagyománynak megfelelően³ visszaperlésre, visszaigénylésre utal: a korábban sokszor félreértett és nemegyszer ideológiai alapon félremagyarázott levél részletes elemzése révén rekonstruálni szeretném, mit akart *valójában* mondani Rimay János. Kiindulópontom egy kellemetlen tény, amit a levéllel eddig foglalkozók nemigen feszegettek: a „letett névjegy” ott maradt, ahova letették. Senki nem vette föl. Kutatásom főként ennek az alapvető, sőt, jórészt a levél értelmezésének kulcsát is megadó kérdésnek a vizsgálatára összpontosul: miért nem reagált Lipsius egy ilyen nagy jelentőségű megkeresésre? Miért hagyta válasz nélkül a gazdag allúziós hálójával, intellektuális minőségével és komoly politikai hírértékével kétségkívül figyelmet érdemlő episztolát? Sőt: nemcsak azt, hanem az *egész* magyar újsztoikus kör felajánlkozását?

¹ Vö. „A magyar sztoikusok [...] az éleződő vallási ellentétek korában a felekezetek közötti béke hívei [...] teljesen lényegtelennek tartották a vallási különbségeket. A sztoikus filozófia [...] közömbössé tett a felekezeti kérdésekben...” *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964 (A Magyar Irodalom Története, 2), 12.

² *Uo.*, 27.

³ A *vindico* igét „oltalmazom, megmentem” jelentéssel adja vissza Szenci Molnár Albert; az összefüggéseket szemléletesen indokolja a *vindiciae* magyarázata: „Fölszabadítás, kimentes. Item Valami pöres jorzagnac elfoglalasa, miglen törvény által elvalic kie legyen”. *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae, 1604, ad vocem (Bp., 1990, BHA, 25).

A recepció

A Rimay-levél korábbi értelmezési kísérletei a magyar későhumanizmus és sztoicizmus összekapcsolásának irodalomtörténeti,⁴ illetve a hazai abszolutizmus fejlődésének történeti⁵ narratíváiba illeszkedtek. E szélesebb összefüggésekkel most nem foglalkozom, csupán a levél szűkebben vett kiadás- és értelmezéstörténetére koncentrálok, a legszükségesebbeket felidézve. A recepciót alapvetően határozta meg a Rimay kritikai kiadásban közölt magyar fordítás,⁶ amelynek minősége sajnos menthetetlen; a kései kutatónak az a benyomása, hogy nem is a kitűnő latinista Eckhardt Sándor készítette, ő legfőljebb „ellenőrizte” (azaz ellenőriznie kellett volna, de úgy tűnik, ez is elmaradt vagy felületesre sikeredett). Az apróbb problémák felsorolásától itt el is tekintenék, legyen elég néhány súlyosabb hiba és félreértés bemutatása.

LATIN EREDETI	„ECKHARDT”-FORDÍTÁS	ÚJ FORDÍTÁS
1. „Accendebat praeterea Constantiae tuae constantis desiderium in me tua Centuria, ubi frequens est eius mentio, tua, amicorum.”	„Azontúl felgyújtotta bennem a te Centuriád az állhatatosság állandó kívánságát, ahol a te barátaidnak állhatatosságáról sokszor esik szó.” [A jelzőcsere – a <i>constantis</i> a <i>desiderium</i> -ra vonatkozik – felismerésén túl minden félreértetik, ami félreérthető.]	„Centuriád azután állhatatos vágyat gyújtott bennem <i>Állhatatos</i> ágod iránt, amelyet te és barátaid is gyakran említetek leveleitekben.”
2. „...eam manibus suis oblatam in amoris sui pignus una cum Politicis tuis accepissem...”	„...ezt a művet az ő saját kezéből az ő szeretete jeléül a te Politikai műveiddel együtt megkaptam...” [Lipsius művének címében a <i>politicorum</i> a <i>politicus</i> melléknév plur. neutr. genitivusa (= politikai dolgok, tanítások, ügyek), valójában tehát egy műről, a <i>Politicorum sive civilis doctrinae libri sex</i> -ről van szó, nem pedig „politikai művekről”; Rimay elliptikus megjelölése a hiányzó <i>librisszel</i> van egyeztetve]	„...szeretete jeléül saját kezűleg ajándékozott meg vele, <i>Politiká</i> -dal egyetemben...”
3. „Lasciviant illi (ut solent) effrene, qui (sicuti in litteris ad Collinum ipse sentis) nec vinci quidem ac repelli possunt, sine macula tam maculosi.”	„Csak féktelenkedjenek ők (mint szoktak) zabolátlanul, hiszen (mint a Collinushoz írt levélben magad is vélekedel) se legyőzni, se elűzni nem lehet őket, akik	„Szentelenkedjenek csak gátlástalanul tovább, mint szokásuk, hiszen – mint magad is vélekedsz Collinushoz szóló leveledben – az efféle piszkos népséget senki sem

⁴ Lásd KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái: Stoicismus és manierizmus* [1959] = Uő, *Reneszánsz és barokk*, Szeged, 1997², 241–269; Uő, *A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede (1948–1963)* = Uő, *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 123–165; Uő, *A reneszánsz válsága és a manierizmus = uo.*, 226–282.

⁵ WITTMAN Tibor, *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz: Justus Lipsius*, FK, 1957, 53–66.

⁶ RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955; a latin szöveg: 223–226; a magyar fordítás: 227–230.

4. „Experiare itaque amorem nostrum, officium, nutu si non jussu, nosque ad gratiam referendam praestabimus (ut tu adnotasti) non modio, sed toto horreo.”
5. „Nova quae apud nos et inter nos haec habeas.”
6. „Iam si status gentis nostrae cum Gallis et Belgis tuis confertur, quorum sortem suspiriose melleis tuis scriptis prosequeris, uter ex duobus sub maiorem miserationem redigi debeat, nimium ambigo, nisi quod nos naturalem hostem, et qui corporibus tantum atque opibus nostris inhiat, sustinemus, interea audiendi puri verbi dei apud nos relicta potestate. Illi nec anima, nec corpore tuti, sublato etiam loquendi audiendique commertio, taciti suspirant, qui et memoriam quoque ipsam perdidissent, si tam ipsorum in potestate esset oblivisci quam tacere (ut tu habes).”
- makula nélkül is oly szeplősök.”
[A makula és a szeplő „különbsége” nem világos, még kevésbé, hogy hol és kicsodán is található.]
- „Próbáld ki tehát a mi szeretetünket, szolgálatainkat, csak egy intéssel, ha parancssal nem, és mi hálnkat (mint te észrevetted) nem vékával, hanem egész pajtával fogjuk nyilvánítani.”
[A forrás – Plautus – fel nem ismerése félrevitte a fordítást, a „pajtával nyilvánított hála” képtelen képéig. Továbbá: az „észrevételre” Lipsiusnak nem nyílt módja, mivel sosem vette igénybe magyar hívei szolgálatait – az „adnotasti” itt a *Centuriák*ban olvasható egyik levelének megjegyzésére utal.]
- „Híreket adunk mindenről, amiről nálunk és közöttünk történik.”
[A kézirat ismerete híján nem lehetett megállapítani, hogy az elliptikus mondat az új szerkezeti egységet bevezető belső cím a levélben.]
- „Ha most a mi nemzetünk állapotát a franciákéval és belgákéval egybevetjük, kiknek sorsát a te méztől csöpögő írásaidban sóhajtozva figyeled, hogy vajon melyik a kettő közül az, amelyik nagyobb nyomorúságban sínylik, egyáltalán nem kételkedem, hogy a mi természetes ellenségünkről állítjuk ezt, aki testünkre és vagyonunkra is áhítozik az Isten tiszta ígéje hallgatásának nálunk még megmaradt hatalmából (?). Itt az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban, még a beszéd és hallgatás közlekedéséből is kizárva némán sóhajtoznak, és még annak az emléket is elvesztették, hogy hatalmukban van-e felejteni és hallgatni (mint te szoktad mondani).”
- győzheti le és üzheti el anélkül, hogy maga is be ne piszkolná magát.”
- „Tedd hát próbára köteles szeretetünket, ha nem parancssal, csak egy intéssel, s mi hálnkat (mint megjegyezted) nem vékával, hanem egész csúrral hordjuk majd elődbe.”
- „Íme, a hozzánk most érkezett és körünkben forgó új hírek.”
- „Ha már most a mi nemzetünk helyzetét a te galljaiddal, azaz belgáiddal összevetjük, akiknek sorsát édes mézzel írott lapjaidon sóhajtozva idézed fel, hogy vajon közülük melyiket kell inkább szánnunk, igencsak habozóba esem; hacsak azt nem tekintem, hogy mi csupán a testi javainkra, azaz vagyonunkra áhító természetes ellenségünket tartjuk fel, miközben megmaradt a szabadságunk, hogy Isten tiszta ígéjét hallgassuk. Amazoknak viszont sem lelkük, sem testük nincs biztonságban, a beszédől és egymás meghallgatásának lehetőségétől is megfosztva némán sóhajtoznak, és még magát az emlékezőtehetségüket is elveszítenék, ha éppúgy szabadságukban állna felejteni,

[Az első mondat végére kerülő kérdőjel a fordításkísérlet kudarcát jelzi, a periódus egész egyszerűen elhal az értelmetlenségben. Még zavaróbb a második, lényegében korrektül lefordított mondat hibás átkötése: az „illi” – amazok – „itt”-nek magyarítása; következményeit az alábbiakban mutatom be.]

mint nem beszélni (ahogy nálad is olvasható).”

Eckhardt latin szövegkiadása nem a kéziratra, hanem annak első közlésére alapult, amely Pieter Burman, a kiváló leideni klasszikus filológus professzor forráskiadványában, az irodalomtörténeti segédkönyvnek szánt ötkötetes *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum* második kötetében jelent meg.⁷ Ezt használta Vargha Anna is, a Justus Lipsius magyar kapcsolatait (Zsámboky, Dudith, Forgách Mihály) feldolgozó értekezésében, amelynek függelékben újra publikálta a latin szöveget. Eckhardt magyarosító jegyzeteiben az ő adatait vette át és bővítette. Sajnos a téveseket is. A Joannes Aubriusról írt regényes jegyzetében Eckhardt először – Vargha Anna nyomán⁸ – összekeveri Jean Aubryt, André Wechel frankfurti nyomdász és kiadó vejét és örökösét az azonos nevű montpellier-i alkimistával és orvossal, akiről lehetséges magyarországi utazásokat konfabulál, majd – tekintettel büntetett előéletére – neki rója fel a levél elsikasztását.⁹ A szövegközlésben magában is akad néhány értelemzavaró hiba,¹⁰ a későbbi

⁷ *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque, collecti et digesti per Petrum BURMANUM, Leidae, 1727, I, 619–623 (594. sz. levél).*

⁸ VARGHA Anna, *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942 (Értekezések a Magyarországi Latinság Köréből, 7), 49.

⁹ „Jean Aubry († 1667 tájban), akit Rimay levélvivőnek és közvetítőnek szánt, egy különös francia sarlátán-alkimista volt, aki missziós céllal járta a keletet. Könyvet is írt a mohamedánok megtérítéséről s többször megfordulhatott Magyarországon is, ha Rimay ismerte. A francia hatóságok bebörtönözték. Talán éppen az ő megbízhatatlansága miatt akadt fenn a levelezés a nagy flamand humanistával.” RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 227. A Rimay-levélben valójában hivatkozott Aubryról az alapirodalom: R. J. W. EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*, Oxford, 1975. Aubry szoros kapcsolatot tartott fenn Batthyány Boldizsárral, aki már 1588-ban megrendelte tőle Lipsius levelezésének első centuriáját (BARLAY Ö. Szabolcs, *400 éves francia levelek és könyvszámlák: Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága*, MKSz, 1977, 165).

¹⁰ RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 223–226. Bizonyos átírási sajátosságok (pl. Rimay klasszicizáló „i”-jeinek „j”-re változtatása (*cuius* helyett *cujus* stb.)), valamint a levél elején az *opibus* helyett tévesen szereplő *omnibus* és az *estnek* olvasott *etc.*, az *iminentem* helyett még BURMAN kiadására (*i. m.*, 619, 621) vezethetők vissza (Vargha Anna is átvette őket). A latin szövegközlés hibái: 223: *Caes. Maiestatis* helyett *Cass. Majestatis*; *ipse* helyett *ispe*; 224: *percipio* helyett *percipo*; *quod cum tua vivit* helyett *quod cum tua vivat*; *mutuo* helyett *multuo*; 225: *evocatus* helyett *avocatus*; *evadere* helyett *suadere*; *Balasdiak* helyett *Balasdias* – ez utóbbi feltehetőleg szándékos „javítás”: BURMAN ugyanis (*i. m.*, 622) az idegen hangzású név különös írású (magyar nyelvű leveleiben számtalan előfordulásban tanulmányozható) „k”-ját „t” + ligatúrának

értelmezéseken azonban mégis a fordítás hagyott mélyebb nyomot. Klaniczay Tibor 1959-es meghatározó tanulmányán lefelől, ahol ezt olvassuk: „A XVI. század vihariban nagy modern árutertermelő gazdaságok alakultak ki, majorsági gazdálkodással, a főurak által irányított kiterjedt kereskedelemmel, s ennek további fejlődéséhez, virágzásához békére és biztonságra volt szükség. Ezt fenyegette veszély 1590 táján. Rimay János találóan írja említett levelében, hogy az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban. Újabb nagy török háború árnya fenyeget, s Rimay éppen ennek első jeleiről számol be riadtan mesterének.”¹¹

Nos, a baj az, hogy Rimay nem ezt írja a levélben: ő a belgák, a franciák, azaz a világháborúk által sújtott, az intoleráns hatalomnak alávett nyugat-európai társadalom életérzését fogalmazza meg a hivatkozott szavakkal. Klaniczay láthatóan a fordításra támaszkodik, amely döntő ponton mossa egybe ezzel a magyarországi helyzetet („*Itt az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban...*”).

Klaniczay későbbi tanulmányaiban a sztoicizmus-értelmezés elmélyül, a manierizmus-definíció finomodik; Rimay Balassi-kultuszának háttérében kimutatja a Lipsius-rajongás mintáját: a levélben még Lipsius stílusára alkalmazott hasonlat (színméz – *merum mel*) a Balassi-epicédium Darholz Kristófnak szóló dedikációjában már szélesebb összefüggésben jelenik meg: Balassi a magyar nyelvet „retorikai mézzel itatta át és az ékesszólás csúcsára emelte”.¹² A Rimay-levél értelmezése ilyen módon egy marxista ideológiatörténeti elbeszélésből átlép egy már-már ideológiamentes esztétikai narratívába. Ám a rossz fordítás tovább görgeti magával az értelmezési problémákat. Nagyszabású humanista antológiájában, 1982-ben, Klaniczay az Eckhardt-kiadás alapján közölte újra a levelet. Fordítóként ugyancsak a kritikai kiadás szerkesztőjét jelölte meg, de saját maga részint apróbb módosításokat eszközölt,¹³ egy ponton pedig sajnos alaposan „javított” is a fordításon, még hozzá éppen a főntebb bemutatott utolsó (6. sz.) hibát tartalmazó részen, ahol Eckhardt megoldása helyett a következő változatot olvashatjuk:

„Ha most a mi nemzetünk állapotát a franciákéval és belgákéval egybevetjük, kiknek sorsát a te méztől csöpögő írásaidban sóhajtozva figyeled, [s kérdezzük] hogy vajon melyik a kettő közül az, amelyik nagyobb nyomorúságban sínylik, [a válaszban] egyáltalán nem kételkedem; miként abban sem, hogy mi természetes ellenségünket tartóztatjuk fel, aki testünkre éppúgy áhítozik, mint vagyonunkra, miközben hallgatunk Isten tiszta ígéje nálunk még megmaradt hatalmára. Itt az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban, még a beszéd és hallgatás közlekedéséből is kizárva némán sóhaj-

olvasta; így adja VARGHA is, *i. m.*, 125; Eckhardt a kézirat autopsziája nélkül „emendált” *Balasdianus* helyett *Balasdianusra*.

¹¹ KLANICZAY, *A magyar későreneszánsz...*, *i. m.*, 246.

¹² A fentiekéről KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* (1983) = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 28–31.

¹³ Ezek leginkább a nevek írásmódját illetik: Aubry Jánost Jean Aubryra módosította; Raphaelengiusst Raphaelengiusra (Eckhardtnál a jegyzetben hibásan: „Raphelengo”, RIMAY *Összes...*, id. kiad., 226), Zarávia Hadriánt Hadrianus Saraviára. Vö. *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., szöveggyűjt., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Magyar Remekírók), 822–829.

toznak, és még annak az emlékéit is elvesztették, hogy hatalmukban van-e felejteni és hallgatni (mint te szoktad mondani).”¹⁴

Ennél még Eckhardt eljárása is jobb volt, aki a fordításba szúrt kérdőjellel jelezte, hogy nem világos a szöveg jelentése. A Rimay kritikai kiadás fordítását szintén változtatás nélkül közlő *Régi magyar levelestár* ugyanezt tette, magyarázatok nélkül, tehát legalább a hibákat nem szaporította.¹⁵ Az új kiadás viszont stílusosan belesimította a problematikus *locust*-a szövegkörnyezetbe, a mondatot gördülékennyé alakította, így olybá tűnik, mintha a latin szöveg azt jelentené, ami ott magyarul írva van. Ráadásul mindezt a nagy tekintélyű Magyar Remekírók sorozat kanonizálta.

Eckhardt kiadása óta a levélhez érdemi megjegyzéseket először Ács Pál 1992-es Rimay-kiadása fűzött.¹⁶ Ács azonosította a festőt, akinek Lipsius-portróját szerette volna megszerezni Rimay (Hendrick Goltzius),¹⁷ helyesbítette Eckhardt tévedését Jean Aubry-val kapcsolatban,¹⁸ valamint már korábban megtalálta a levél legfontosabb rejtett hivatkozásának végső forrását, Tacitus *Agricolájának* második fejezetéből.¹⁹ A szövegkiadáshoz láthatóan a Rimay-levél kéziratát is felhasználta, hiszen közli a megszólító formula fordítását, amely sem Burman, sem Vargha Anna, sem pedig Eckhardt kiadásában nem szerepel. Nagy kár azonban, hogy a levél egészének nem adta új fordítását, hanem minimális szórendi módosítással a Klaniczay-közlést vette át.²⁰ Az említett Tacitus-intarzia ugyanis éppen a legproblematisabb, imént idézett helyen található.²¹ Ezért az a nagyszabású tanulmány,²² amely kis híján két évtizeddel később a kora újkori magyar politika szerepjátékairól szólva éppen erre a mondatra építi gondolatmenetét, s Rimayt a tisztességes színlelést elfogadó „új humanisták” vezéralakjának állítja be, bizony ingatag alapon, a Klaniczay által „javított” „Eckhardt”-fordítás talaján áll. A tartalmi és érdemi szemponton túl (Rimay kulcsjelentőségű latin mondata egyszerűen nem azt jelenti, amit a fordítás mond, hanem az ellenkezőjét) már csak azért is, mert a Tacitus-idézetet

¹⁴ *Uo.*, 828.

¹⁵ *Régi magyar levelestár, XVI–XVII. század*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1981, I, 264–275 (58. sz.). A körülményekhez mérten szintén védhető módszer Kovács Sándor Iváné is, aki a manierizmus és kora-barokk korszakról összeállított antológiájában a Rimay-levél „Eckhardt”-fordításából csupán szemelvényeket közölt, gondosan kihagyva az obskúrus helyeket: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I, Késő-renaisszánsz, manierizmus és kora-barokk*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1998, 186–187. (Két név elírva itt is: Douisa „Douiza”, Goltzius „Coltius”, 187.)

¹⁶ RIMAY János *Írásai*, Bp., 1992, 205–210; jegyzetek: 312–313.

¹⁷ RIMAY *Írásai*, id. kiad., 313.

¹⁸ *Uo.* (Hivatkozással EVANS, *i. m.* feldolgozására, lásd 9. j.)

¹⁹ ÁCS Pál, *A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben = Uő, „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001, 34. (A tanulmány első megjelenése: *Hagyomány és ismeretközlés: Salgótarján, 1986. november 14–15.*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 16–25.)

²⁰ Sajnos ebbe az átvételbe is csúszott hiba: Hadrianus Saravia következetesen „Savaria” lesz, a szövegben és a jegyzetben is (*i. m.*, 206, 312).

²¹ *Uo.*, 209–210.

²² ÁCS Pál, *A hallgatás művészete: Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi = Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., 2010, 11–32. (A részlet fordítása: 12.)

kísérő megjegyzés („ut habes”) ugyancsak nem ártatlan stiláris dekorum. Lipsius nem mondogatni „szokta” az *Agricola*-részletet, hanem mind a *De Constantiában*, mind a *Politicorum libri*ben konkrétan idézte azt. Rimay a látszat ellenére nem egyenesen Tacitust idézi, hanem a Tacitust idéző Lipsiusra utal, vagyis hivatkozásának kontextusa csak az adott lipsiusi *locusok* figyelembevételével vizsgálható érvényesen.

A kérdés tárgyalását tehát érdemes az alapoktól elkezdni. Erre intenek a kritikai kiadás megjelenése óta feltárt források és az azóta született újabb kutatási eredmények. Székely Júlia példás filológiai akribiával azonosította a rejtélyes „Koppii Pannoniust”, akinek Justus Lipsius válaszolt a nem sokkal későbbi levelére: egy derék, szorgalmas, de Rimaynak szellemiekben a bokájáig sem érő trencsényi verselgető, bizonyos Koppay György személyében.²³ Másfelől Antoine Coron szintén fontos forrásközleményben publikálta Révay Péter Lipsiusnak írott levelét, világossá téve, hogy Rimay jelentkezése még annál is gondosabban megtervezett akció része volt, mint korábban sejtettük.²⁴ Ám ha a turóci főispánnak (és a hozzá hasonlóan rangos magyar arisztokraták képviselőjében fellépő Rimaynak) nem válaszolt a Mester, akkor miért válaszolt egy Koppaynak?

A kézirat

A Rimay-levelél különös sorsához tartozik, hogy kéziratát sokáig nem keresték, miután pedig meglelt, nem foglalkozott vele senki. A Lipsius-levelezésnek megbízható feltevések szerint még ma sem került elő minden darabja, és a modern kritikai kiadás is messze jár a befejezéstől.²⁵ Mindazonáltal már 1968-ban megjelent a teljes anyagot regisztráló inventárium, benne a Rimay-levelé adataival, sőt, ez a kötet adott hírt Révay Péter akkor még publikálatlan, szintén Justus Lipsiushoz írott episztolájáról, valamint az említett „Koppii”-hoz küldött Lipsius-leveléről.²⁶ A Révay levelét publikáló Antoine Coron saját leideni kutatásai alapján jegyzi meg: „A levél eredetije, melyről Eckhardt még azt írta: »ismeretlen helyen«, megtalálható a leideni egyetem könyvtárában, Codices Lipsiani, Rimay neve alatt”.²⁷ Nyilván nem tudta, hogy Kovács Sándor Iván már öt évvel korábban felhívta erre a figyelmet az inventárium alapján,²⁸ s 1975-ben megjelent tanulmánykötetének jegyzetei között arról is tudósít: „További találgatások helyett hasznosabb jelezni, hogy a magyar vonatkozású Lipsius-anyag immár itthon is tanulmányozható: fotómásolata időközben Leidenből a budapesti Egyetemi Könyvtárba került” – a kötet

²³ SZÉKELY Júlia Anna, *Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György*, ItK, 1982, 649–652.

²⁴ Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*, ItK, 1976, 490–496.

²⁵ Vö. Mark MORFORD, *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius*, Princeton, 1991, 67–68. A Lipsius-levelezéskiadás 1978-ban indult (*Iusti Lipsi Epistolae*, I, cur. A. GERLO, M. A. NAUWELAERTS, H. D. L. VERVLiet, Brussel, 1978; a továbbiakban ILE, 1).

²⁶ Az 1592. július 27-i Révay-levelé adatai: Alois GERLO, Hendrik VERVLiet, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*, Anvers, 1968, 145; az 1592. augusztus 20-i Rimay-levelé adatai: *uo.*, 146.

²⁷ CORON, *i. m.*, 493.

²⁸ KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom*, Helikon, 1971, 430.

képmellékletének 10. darabja pedig hozza is a Rimay-levél első oldalának nagyítóval egészen jól olvasható fotóját.²⁹ A kéziratos anyag azóta is ott van az Egyetemi Könyvtárban,³⁰ a Rimay-levél fotómásolatát ennek alapján közlöm.

A kézirat jellemzőit először a Gerlo-inventárium adta meg: eszerint *eredeti misszilis* levélről (nem pedig másolatról) van szó. A kézírás összehasonlító vizsgálata egyéb, bizonyíthatóan Rimay-kéziratokkal teljes egyértelműséggel mutatja: a levél egyszerűen *autográf* is – még hozzá különös gonddal megírt, két hasábra szerkesztett autográf, a hasábok alatt (!), azaz oldalanként két őrszót elhelyező, nyomtatási tükröt utánzó kalligráfiával.³¹ A margókon három, a Lipsius-levelezés megidézett helyeire való forrás-hely-megjelölés olvasható, mindegyiket Burman azonosította (a Saravia- és a Collinus-levél utalásait, valamint a Forgách Mihálynak szóló Lipsius-episztola *locusát*), és bekerültek a nyomtatott kiadásba is, akárcsak az első lap felső margóján szereplő, a levél záróformulája alapján a kiadó által kreált cím („Johannes Rimanus ex Primariae nobilitatis Hungaris unus”). A címzés Leidenbe szól („Leidam”): az íráskép alapján szinte bizonyos, hogy ez a szó szintén Burman tollából származik; de vajon jól azonosította a desztinációt?

A levél útjának felvázolásához Lipsius útjára kell egy pillantást vetnünk. Lipsius, amikor 1591. március 15-én néhány volt hallgatója társaságában,³² egészsége helyreállításának ürügyével elhagyta Leident, a legnagyobb óvatossággal készítette elő menekülését, amelynek végén (a következő év tavaszán, Mainzban, a jezsuitáknál) visszatért a katolikus vallásra. Azokat a leveleit, amelyek ezután érkeztek Leidenbe, úgy tűnik, utána küldték Liège-be, majd végleges tartózkodási helyére, Leuvenbe. Bármennyire sokkolta ugyanis a város és az egyetem előljáróit leghíresebb professzoruk hitelhagyása, a levelezés természetes módon folytatódott Lipsius és leideni tanártársai, barátai (pl. Scaliger, Dousa) között.³³ E kései levelezés egy részét azután (a Lipsius által végakarata szerint nyilvánosság elé szántakat) tanítványa, Johannes Woverius sajtó alá rendezte – ám éppen azok, amelyeket valamilyen okból Lipsius nem tartott alkalmasnak saját „publikus arca” reprezentációjára, a leuveni hagyatékban várták sorsukat. Lipsius halála után ötven évvel ez a hagyaték (a könyvekkel és az egyéb kéziratokkal együtt) a Huyghens család

²⁹ Uő, *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1975, 284 (a Helikonban megjelent, imént hivatkozott cikk rövidített, de javított változatának jegyzetei között); a fotó: 313.

³⁰ Ebből dolgozott már SZÉKELY, *i. m.*, 649. is. Itt köszönöm meg Knapp Éva segítségét a hozzáféréshez és a másolat elkészítéséhez.

³¹ Önmagában is eldönti a kérdést a külső címzés megléte, amely az Egyetemi Könyvtár fotómásolatán is jól látható, és duktusában nagyon hasonló megoldást mutat más Rimay-autográfokkal, pl. a Naprágyi Demeterhez írott levél címzésével (lásd a mellékletben). A „kontrollanyagért” és azért, hogy megosztották velem tapasztalataikat, Jankovics Józsefnek és Kőszeghy Péternek tartozom köszönettel.

³² Jeanine DE LANDTSHEER, *From North to South: Some New Documents on Lipsius' Journey from Leyden to Liège = Myrica: Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef IJsewijn*, ed. Dirk SACRÉ, Gilbert TOURNOY, Leuven, 2000, 317.

³³ Vö. Anthony GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, II, Oxford, 1993, 372–373, 494–507.

birtokába vándorolt.³⁴ Amikor a humanista, költő és államférfi Constantijn Huyghens hagyatéka árverésre került, 1722 februárjában, Pieter Burman azonnal akcióba lépett: meggyőzte a leideni egyetem kurátorait és a város vezetőit, hogy mindenképpen meg kell menteniük a renegát professzor örökségét a jezsuiták markából (akik már életében kiváló propagandaeszközként használták Lipsiust, halála után pedig egyenesen a konverzióra buzdító exemplummá tették).³⁵ A kezdeményezés sikerrel járt, így kötött ki végül a leideni egyetemi könyvtárban a *Musaeum Lipsianum*, benne azzal a levelezéssel, amely alapjául szolgált Burman *Sylloges*beli nagyszabású kiadásának.

Burman közlése, pontosabban a tény, hogy a Rimay-episztola a Huyghens-aukció anyagából került Leidenbe, nyilvánvalóan arra utal tehát, hogy az a maga idejében el is jutott a címzetthez. Kérdés, hogy pontosan milyen úton. A később részletesen tárgyalandó levélzárlatban Rimay arra buzdítja Lipsiust, hogy mielőbb térjen vissza Leidenbe – logikátlan lett volna, hogy oda címezze levelét, ahova Lipsiusnak vissza kellett volna térnie. A várva várt válasszal kapcsolatban Rimay részletes útmutatást ad: „ha válaszolni kívánsz leveleimre, Joannes Aubriusnak küldjed őket Frankfurtba; azt pedig, hogy én a magaméit hova és kinek címezzem, kérlek, te magad adjad tudtomra”. Ebből arra következtetek, hogy ő már ebben az első körben is Aubrynak küldte a bemutatkozó levelet, esetleg a cég bécsi irodáján keresztül, nyilván azzal a kéréssel, hogy a frankfurti kiadó továbbítsa azt Lipsius tartózkodási helyére. Nem Rimay volt az egyetlen, aki ekkoriban a frankfurti céget, illetve vezetőjét használta közvetítőként Lipsiushoz. Jacobus Monavius, a boroszlói humanista, akinek ezekben a hónapokban is élő kapcsolata volt az utazó tudóssal, szintén Aubry segítségével küldte el neki leveleit, sőt, még a Plantin-ház számára Lipsius műveinek kizárólagos kiadási jogát biztosító császári privilégiumot is, olyannyira kevésbé lehetett biztos benne, hogy éppen melyik városban tartózkodik barátja.³⁶ Mire a küldemény Frankfurtba érkezett, Aubryék nyilván tudtak már Lipsius továbbutazásáról Leuvenbe, ahol azután véglegesen letelepedett. Aubry Lipsiusnak szóló későbbi leveléből arra lehet következtetni, hogy Rimay küldeménye csak októberben indult tovább, méghozzá Arnold Mylius kölni nyomdász révén, aki Lipsiusszal ekkor is szoros kapcsolatban áll.³⁷ A levél valószínűsíthető útja ilyen módon: Trencsén – [Bécs?]

³⁴ ILE, 1, 14–15.

³⁵ Vö. Jan PAPPY, *Lipsius and His Dogs: Humanist Tradition, Iconography and Rubens' Four Philosophers*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 62(1999), 182–184. BURMAN saját maga is beszámol a vásárlási akcióról, lásd *Sylloges*, id. kiad., *Praefatio lectori benevolo*, szltan [13].

³⁶ Lásd 1592. augusztus 23-i levelét BURMANnál: *Sylloges*, I, 429–430, ahol „Aubrius noster”-ként emlegeti a tudós könyvkiadót.

³⁷ 1592. október 16-án Jean Aubry francia nyelvű levélben tájékoztatja Lipsiust egy „magyar nemesember” Bécsen keresztül érkezett küldeményéről, amelyet most Arnold Myliuson keresztül továbbít – a kiadók szerint ez lett volna Rimay „csomagja”. *Iusti Lipsi Epistolae*, V, 1592, curaverunt Jeanine DE LANDTSHEER, Jacques KLUYSKENS, Brussel, 1991 (a továbbiakban: ILE, 5), 436. Kissé hosszúnak tűnik az eltelt idő (majdnem két hónap), még az akkori postai viszonyokhoz képest is. A feltevés mellett szóló érv azonban, hogy Aubry ugyan-ezen levelében tesz említést Monavius imént hivatkozott augusztus 23-i leveléről, és számol be arról, hogy továbbítja a császári kiadási privilégiumot. A Rimayénál fontosabb küldemények is jelentős késéssel értek tehát célba.

– Frankfurt – Köln – Leuven lehet, Burman pedig bizonyára pusztá következtetés alapján, ám tévesen írta rá a nyomtatott kiadásban a leideni desztinációt.

Az első közlés kontextusának szemügyre vétele mindazonáltal nincs tanulságok nélkül. A *Sylloges* a leideni kálvinista egyetemi közvéleményt képviseli, amely több mint egy évszázad elteltével sem bocsájtotta meg egykori sztárprofesszorának a hűtlen elhagyás bűnét. Lipsius ebben a beállításban maga az intellektuális imposztor mintapéldája, aki valódi, mélyen megalapozott tudás híján könnyű témákat választott a könnyű siker érdekében. A Burman által közölt levelek ezért két célt szolgálnak. Egyfelől az olvasó megpillanthatja bennük a színlelés fátylától megszabadított póre lelket („nudum saepe et omnibus simulationis integumentis evolutum animum perspiciet”), s az autopszia tanulsága csakis egy lehet: Lipsius egész életében színészkedett („per omnem vitam histrionicam egisse deprehendet”).³⁸ Azaz a próteuszi, folyton vallást és meggyőződést váltó filológus-pojácát *saját* levelei leplezik le. Másfelől, a Lipsiusnak *küldött* episztolák az olvasók öncsalásának természetét tárják fel. Mint bevezetőjében írja: „E gyűjteményben egyetlen Lipsiushoz szóló levelet sem találni, amely ne halmozná az ő legválogatottabb dicséréit, s még több olyan van, amelynek küldője őt mint valami istent és imádni való felsőbb lényt magasztalják, s nem áttallanak, ha nem is tömjénnel és boráldozattal, de legalább fogadalmakkal és imákkal könyörögni hozzá.”³⁹

Szegény Rimaynk levele ennek a – nem éppen felemelő – példatárnak képezi részét. Burmannak persze nem biztos, hogy mindenben igaza van; de vajon honnan származik eredendő viszolygása Lipsiustól és rajongóitól? Csak személyes ellenszenv, vagy a testület (a leideni egyetem) sérelme motiválná? Esetleg a valláselhagyás és a politikai elvtelenség zavarja? Mind igaz lehet, de úgy vélem, a fő ok mégis az, hogy Burman filológia-ideálja alapvetően különbözik a Lipsiusétól. Nem véletlen, hogy éppen Scaligerre, Heinsiusra és Casaubonra hivatkozik, mint azokra a paradigmaváltó tudósokra, akik mélységes szépséggel viseltettek a többek közt általuk rendkívül magas szintre fejlesztett szövegkritika, szövegtudomány eredményeinek közvetlen felhasználhatósága iránt. Scaliger sommás nyilatkozata mindennél többet mond: Lipsius „sem nem politikus, sem nem járult hozzá a politikához; a filozok alkalmatlanok ezekre a dolgokra; sem én, sem más tudós nem értünk ahhoz, hogy politikáról írjunk”.⁴⁰ Vessük ezt össze Lipsius Tacitus-kiadásának vezérgondolatával: a római szerző műve tükröt tart a mai élet elé (*theatrum hodiernae vitae*), amelyből az államférfiak ma is tanulhatnak! Hasonló szelvényben, s a norma érvényének biztonságával jelenti ki Michel Montaigne-nek küldött levelében: „Mert a bölcsélet külsődleges és öncélú dolgait, a beszéd és a nyelvek csömörig és émelyig menő tudományát (halld legbensőbb gondolatomat) mélyen megvetem,

³⁸ *Praefatio lectori benevolo*, [10]. (A Burman-előszó mellett a fentiekhez vö. MORFORD kitérő összefoglalóját: *i. m.*, 78–83.)

³⁹ *Uo.*, 7.

⁴⁰ Idézi Anthony GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts = Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, Cambridge MA, 1994, 251.

kivéve, ha az ész és a jó ítélőképesség szabályai szerint kapcsolódva a jelenhez, az élet hasznára vannak.”⁴¹

Lipsius tehát Burmannál végső soron a prezentizmus bűnében marasztaltatik el.⁴² A filológia paradoxona, hogy a Lipsiusnak szellemi hűségnyilatkozatot adó Rimay-levél jelenre vonatkozó, ugyancsak szofisztikáltan „prezentista” utalásait kizárólag a legásatagabb protopozitivistá, scaligeriánus filozofpedantériával van esélyünk megfejteni. Ezt a munkát az eddigi kutatás sajnos mellőzte, pedig kielégítő színvonalú elvégzésére csak a magyar kontextus ismeretével van esély. Rimay jobb sorsra érdemes írása azonban úgy került be a kurrens Lipsius-levelezéskiadásba, hogy magyar kutató nem segítette a sajtó alá rendezők munkáját.⁴³ Az új kiadás ilyen módon nem magyarázott meg sokat a levélből (amit igen, azt meglehetősen elavult „szakirodalom”, pl. a Révai nagylexikon, illetve Czvittinger Dávid *Specimenje* alapján),⁴⁴ a címzést önkényesen adta meg,⁴⁵ és még a Burman-közléshez képest is rontott a szövegen.⁴⁶ A jegyzetek között pedig „Golczius”-t hibásan azonosítják, Hendrick Goltziust összekeverik az éremmetsző Hubert Goltziusszal.⁴⁷

Igaz, ami igaz: ez utóbbi kérdés megoldásához nem lett volna feltétlenül szükséges a magyar szakirodalom ismerete (bár nem is ártott volna: Ács Pál kiadásának jegyzete helyesen identifikálja a rézmetsző művészt).⁴⁸ Némi rezignációval tehát megjegyezhetjük: nemcsak a könyveknek, a leveleknek is megvan a maguk (bal)sorsa.

⁴¹ *Epistolarum selectarum centuria secunda*, id. kiad., 50 (45. sz.).

⁴² A filológiai prezentizmus szélesebb tudománytörténeti kontextusáról lásd GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts*, id. kiad., 40.

⁴³ ILE, 5, 336–342 (1291. sz.). A Magyarországon hozzáférhetetlen kötet idevágó részleteinek másolatáért Zászkaliczky Mártonnak tartozom köszönettel.

⁴⁴ A bevezető jegyzetben (ILE, 5, 336) Rimaynak tulajdonítanak egy posztumusz munkát, „Hymni sacri dialecto Hungarico, rythmis alligati” címmel – ezt ilyen formában egyedül Czvittinger Dávid említi, igaz, csak tartalmilag írja körül e szavakkal a löcsei Balassi–Rimay vegyes kiadásokat: „Inter alios ingenii ipsius foetus, extant quoque Hymni sacri dialecto Hungarica [!] rhythmis alligati, singulari pietatis et devotionis instinctu conscripti, qui hodie in Protestantium per Hungariam Ecclesiis sunt usitatissimi, typisve impressi, extant junctim cum Cantionibus L. Bar. Valentini Balassae [...] varia in forma, iteratisque vicibus, Leutschoviae.” David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae*, Frankofurti–Lipsiae, 1711, 316.

⁴⁵ A levelet a kiadók Leuvenbe címzettnek tüntetik fel, ezzel nemcsak a Burman-kiadást, de a Gerlo-inventáriumot is felülírják (utóbbi elfogadta a leideni desztinációt) – arra tudok csak gondolni, hogy egész egyszerűen Lipsiusnak a keltezéshez viszonyított, utólagosan rekonstruált tartózkodási helyeit írták a kétes címzésű episztolák fölé (Révay levélén nem szerepel címzés, mégis Liège-t azonosítják desztinációként, ugyanezen logika alapján, vö. *uo.*, 313).

⁴⁶ Bribiri Melith István nevét elírják: Rimaynál Stephanus Melith de Briber, az ILE-ben „Biber”. Továbbá: mivel nem ismerik fel az idézetet, egy „etc.”-t kihagynak, vö. 109. j. Továbbá: a „Caes. Maiestatis”-t *Caesarisra* oldják fel *Caesareae* helyett. Igaz viszont, hogy az „omnibus et divitijs” Burman óta öröklődő tévesztését korrigálják „opibus et divicijs”-re (mind: 337).

⁴⁷ *Uo.*, 342.

⁴⁸ RIMAY *Írásai*, id. kiad., 313.

Mit mond a levél?

Rimay levele tipikus virtuális beszédhelyzet terméke: egy saját körében (el)ismert humanista fordul Európa talán legnagyobb tekintélyű tudósához, és kér bebocsáttatást annak baráti körébe. Ennek minimális feltétele a közös ismerősre való rámutatás volt, aki természetesen nem lehetett más, mint Forgách Mihály, hiszen ő már évekkal korábban elnyerte azt a dicsőséget, hogy Lipsius válaszra méltatta. A feladatot azonban – Forgách barátságának felemlítését – messze túl is teljesíti Rimay, amikor egy egész Lipsius-rajongó kört prezentál, a fiatal Forgách és saját szerény személye mellett két főispánnal, akik közül az egyik (Forgách Imre) ismét csak császári tanácsos, a másik (Révay Péter) pedig maga is levéllel jelentkezett be a virtuális *contubernium*ba.

A Lipsius-levelezés egészét tekintve is példátlan, rendkívüli gonddal megszervezett *csoportos* fellépésről van tehát szó. Révay rövid (és a Lipsius-mánia erupcióihoz mérve elegánsan visszafogott) levele *expressis verbis* hivatkozik Rimayra, s mintegy órá testálja a leendő kapcsolattartó szerepét, Rimay pedig szintén név szerint említi a Sturmiskolából nemrégén hazatért fiatal és művelt főurat. Révay maga idilli képet fest, érdeemes hosszabban idézni:

„Midőn nemzeti Rimay János úr, lelki jóbarátom, az elmúlt napokban nálam járt, s egy alkalommal együtt kerestük fel könyvtárszobámat, miközben korunk tudós férfairól beszélgettünk és egyenként felütöttük könyveiket, levelezésednek, ó tudósok legkiválóbbja, két centuriájára bukkant; közülük a másodikról azt állította, hogy még nem látta, és könnyen rá is beszélt, hogy adjam kölcsön elolvasásra a példányomat. Ezután néhány kellemes napot házam vendégeként társaságomban töltött, és semmit sem tanulmányozott szorgalmasabban, mint a te arany centuriáidat. Szinte minden beszélgetésünknek te voltál a tárgya, s gyakran került rá sor, hogy fölöttébb állhatatos *Állhatatosság*odat és tökéletesre csiszolt *Politiká*dat kézbe vettük, olvastuk, csodáltuk, meg is csókoltuk, és – amint mondják – teli tüdőből dicsőítettük őket; róluk, mint körméről az oroszánt, ismertük meg a mi Lipsiusunkat; éles tekintettel lelkének legbensejébe, szívének mélyére pillanthatunk, s világosan láttuk, hogy lelke a Múzsák lakhelye, az erények hajléka, a kellemekek fészke.”⁴⁹

Rimay ebből az „in manus sumpsimus, legimus, suspeximus, exosculavimus [...] colaudavimus” szerkezetet variálja és bővíti tovább („...eam [sc. Constantiam] manibus suis oblatam in amoris sui pignus una cum Politicis tuis accepi, accepi, exosculavi, libavi, obstupui, servo ultro, lego, amo, laudo”); ám a furcsa kifejezésmód korántsem

⁴⁹ A legjobb szöveget az ILE, 5, 313 (1274. sz.) adja; ebben csak egy hiba van: a „centurias duas” helyett „centurias tuas” olvasható; az ItK-közlésben emellett még két szó ki is marad a mondatból („sumpsimus, legimus, suspeximus, exosculavimus” helyett „sumpsimus: exosculavimus” olvasható, CORON, *i. m.*, 495), amelyek viszont a fordításban megtalálhatók (*uo.*, 496). A szöveget itt – KENÉZ Győző ItK-ban olvasható fordítása, illetve BÓNIS György magyarítása (*Révay Péter*, Bp., 1981, 99–100) helyett – saját fordításomban idézem.

„erősen túlzott” dicséret,⁵⁰ hanem nagyon is kimódolt célzás, amely a Christoph Plantinhez írott utolsó Lipsius-episztola kifejezéseire alludál: „Erőtlen kézzel rótt soraidat összecsókoltam, és megőrzöm őket, mint leghűbb barátságunk zálogát.”⁵¹ Rimay ezzel Plantin szerepét (akihez Lipsius az idősebb barát iránti meghatott megbecsüléssel ragaszkodott) saját körében az éppen hogy elhunyt Melith Istvánra testálja!⁵²

Az együttlét rajza is a Mesternek akar tetszeni: a műveinek újabb kiadásait egymással megosztó, a szövegei fölött összehajló, azokat gondosan tanulmányozó humanista társaság a nagyrészt antik szövegekkel foglalkozó Lipsius-kör napi munkáját és szertartásait utánozza. Tagjait ugyanaz az erény (a sztoikus eszményeket követő barátság) és az azt kifejező érzelem (a szeretet és kölcsönös viszonzszeretet) köteléke fűzi össze, mint Lipsius valós és virtuális *contuberniumát*. Ha vetünk egy pillantást Rubens híres festményére, a firenzei Pitti palotában őrzött *Négy filozófusra*, azon – a szokásos szövegmagyarázatba és együtt gondolkodó vitába mélyedve – ott találjuk nem csupán az említett Woveriust, hanem a csoport tevékenységét védjelző filozófus, Seneca büsztjét, szinte a házi oltár funkciójában. Rimay ugyanezzel a logikával kér Lipsiustól Lipsius-képet, hogy annak oltalmában folytassák tevékenységüket a rajongói kör tagjai. („Ó, bár Goltzius hozzánk is eljuttatná képmásodat, hogy arcát is láthassuk annak, akinek elméjét ámulattal csodáljuk, s halhatatlan tehetségének illatát türelmetlen vágyakozással szívjuk magunkba.”) Ez a metszet létező Lipsius-ábrázolás, méghozzá egyike a legjobbaknak. Hendrick Goltzius a korszak élvonalába tartozó németalföldi mester, a rézmetszés technikájának megújítója volt; 1587-ben örökítette meg a Mestert (és híres kutyáját, Saphyrust), Isaak Claesz. Swanenburgh két évvel korábbi festménye nyomán.⁵³ Rimay nem valószínű, hogy látta is a kitűnő portrét, de a kiadott levelezésből természetesen tudott róla, imént idézett mondata ugyanis ismét csak Lipsius-allúzió. 1587. június 19-én írja befolyásos barátjának, Dominicus Lamponiusnak, a liège-i püspök titkárának, egy tréfás levél végén: „Képmásunkat hamarosan küldöm; Goltziusszal készítettük el, aki téged nagyon kedvel”.⁵⁴

A Lamponius-levelet Rimay episztolája zárlatában aknázza ki, amikor a legnehezebb feladathoz érkezik: a magasztos Lipsius-laudációba kell a *litterae familiares* csipetnyi sóját, évődő hangvételt becsempésznie. A képkérésre következő mondata még ezt folytatja: „Ám nehogy olybá tűnjék, áthágom a lipsiusi kert törvényeit, megállítom tolla-

⁵⁰ Mint CORON, *i. m.*, 493. véli. A valamely írás iránti nagybecsülést az írás megcsókolásával kifejezni: Lipsiusnál másutt is felbukkanó kifejezés, pl. Federic Morel véleményét is „szerette és megcsókolta” („amavi et exosculatus sum tuum iudicium”), 1588. december 8., ILE, 3, 151.

⁵¹ „Languida manu scriptionem tuam nimis exosculatus sum, et servabo pignus fidissimi inter nos amoris.” 1589. június 30., ILE, 3, 177–178 (idézi és kommentálja MORFORD, *i. m.*, 94).

⁵² Melithről lásd MOLNÁR József, *A Subich-nemzetségből származó Brebiri Melith-család vázlatos története*, Hajdúnánás, 1939, 19–21; SZÜCS Jenő, *A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813*, s. a. r. VARGA János, Bp., 1990, 22.

⁵³ A képet közli, az ebet azonosítja: PAPPY, *i. m.*, 186. Részletes elemzés: Peter PARSHALL, *Portrait Prints and Codes of Identity in the Renaissance: Hendrik Goltzius, Justus Lipsius, and Michel de Montaigne*, *Word and Image*, 19(2003), 22–37 (a forrásról: 25).

⁵⁴ ILE, 2, 370 (Hendrick Goltzius ismét keverve Hubert Goltziusszal).

mat”. A célzás a Lamponius-levél függelékére vonatkozik, amelyben Lipsius tréfás szabályzatot rögtönöz a szellemes humanista társalgás számára, *Lipsiani horti lex* címmel.⁵⁵ Tapogatni és lopni tilos, csak a szemlélődés és a kert gazdájának hallgatása megengedett, a kutyák – egy kivételével! – ki vannak tiltva... Rimay talán a II. pont alatt mondottakra gondolt, mikor „megállította tollát”: este 6 előtt ne jöjjön látogató, 7-nél tovább ne maradjon, a kert gazdájának a fennmaradó órákban dolga van – „itt gondolkodik, itt költ”.⁵⁶ A Lipsiusra olyannyira jellemző gyenge egészség felpanaszolása, a kép-küldés-motívum és a „kert törvényeire” való utalás egyértelművé teszik, hogy Rimay levelének egyik konkrétan azonosítható mintája pontosan ez a Lamponiusnak írott Lipsius-episztola.⁵⁷

A fiatal magyar szellemi elitet tömörítő Lipsius-rajongó társaság tehát valóban csoportképet kapott Rimay levelében. Azonban annak megállapításán túl, hogy valamiféle későhumanista akadémia-előzményről van szó, közelebről is érdemes szemügyre venni a társaság tagjait kölcsönös szeretetben összefűző sztoikus erények megjelenését a levél szövegében. Közöttük centrális szerepet tölt be a barátság (*amicitia*) „interaktív” erénye, amelynek sztoikus változata – eltérően az élvezetet, a jól-létet előtérbe helyező epikurosz-i vagy a kölcsönös jótétemények méltányos egyenlegére törekvő, célját önmagában hordó arisztotelészi ideától – a morális tökéletesedést helyezi előtérbe.⁵⁸ Az igazi barátság olyan érzelmi és intellektuális kötelék, amelyben a felek egymás tökéletes erényeit igyekeznek eltanulni; a viszony akár még ideális esetben is lehet egyoldalú, a szeretet a tanítót és tanítványt éppúgy összekapcsolja, mint az egyenlő feleket. A latin terminológiában a barátok közti szeretet kölcsönössége az *amare – redamare* (szeretni – viszontszeretni) párban jelenik meg; az egymáshoz köttetett barátok készek a barátságért akár meg is halni; végül pedig a barátok közti szoros együttlét akár virtuálisan, levelezés útján is megvalósítható, de a cél mindenképpen a lelki egyesülés, amely a halálon túl is⁵⁹ összeköti az egymás erényeire vágó feleket. Ezeket a Panaitiosztól, a középső sztoából

⁵⁵ Justus LIPSIUS, *Epistolarum centuria secunda, nunc primum edita*, Francofurti, 1591, 26–27. A modern kiadás (ILE, 2, 369–370) nem közli a levél függelékét (jegyzetben ígérik, hogy a soron következő kötet szupplementumában kiadják – de ott sem található).

⁵⁶ LIPSIUS, *Epistolarum centuria secunda*, id. kiad., 26. A „Lipsius kertje” kifejezés nem sokkal később már a Lipsius-követők táborának metaforája; vö. KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 8(1968), 7. A későbbiekben módosítja álláspontját, és a kertet szövszerinti értelemben a leideni botanikus kerttel azonosítja: Uő, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 9(1969), 20. Számomra az első változat tűnik meggyőzőbbnek.

⁵⁷ „Az egészség ingadozik. Amennyire lehet, pihenéssel, kirándulásokkal és főként kerti örömmel próbáljuk fenntartani. Íme, olvasd, mely törvények érvényesek benne – azért mellékeltem őket, hogy mulass rajtuk.” *Uo.*, 25 = ILE, 2, 370.

⁵⁸ „A jellemen alapuló barátság, amelynek célja önmagában van, mint már mondtunk is, maradandó.” ARISZTOTELESZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós, Bp., 1997, 296 (1164a); vö. még különösen: *uo.*, 287–291 (1162b–1163a).

⁵⁹ A gondolat klasszikus kifejtése Lipsius kései levelében tanítványához, Woveriushoz: „Amavi enim te, amo: idque in vita ostendam et post eam, quam carus, quam alte insitus huic adfectui sis. [...] Vale, mi optime et semper meus, quia non desinam esse tuus, nec cum desinam.” (Idézi MORFORD, *i. m.*, 48.)

eredő gondolatokat képviselte Cicero közismert és nagy hatású *Laelius de amicitia*ja, és többek között éppen Lipsius tevékenysége eredményeként lépnek be az alapforrások közé Seneca erkölcsi levelei.⁶⁰ A hatodik levél szinte miniciklopédiája a sztoikus fel-fogásnak. Seneca Luciliusnak a saját maga átfurmálódásáért, tökéletesedéséért mond köszönetet („azt veszem észre, Lucilius, hogy nemcsak javulok, hanem át is alakulok [...] lelkem jobb útra tért”), és felajánlja a maga kölcsönös szolgálatát („nagyon szeretnélek részeltetni énemnek e gyors átalakulásában: azután még szilárdabban bízhatnék barátságunkban, abban az igazi barátságban, melyet nem szakít szét sem remény, sem félelem, sem az önérdek, abban a barátságban, amellyel együtt pusztul az ember, s amelyért meg is hal”).⁶¹ Lipsius természetesen az *igaz barátság*hoz fűzi kommentárját: „a miénk, azaz a sztoikus” – majd a haszonelvű, önérdekre épülő *amicitiát* az epikuroszi ideálhoz kapcsolja.⁶²

Ha most újra szemügyre vesszük a Rimay-levelet, szembetűnő, mennyire tudatosan igyekszik megfelelni ezeknek a korán megfogalmazódó, a Lipsius-levelezéskötetektől is kitapogatható sztoikus követelményeknek, amelyek már a „kör” többi tagjának episztoláiban is hangsúlyosan jelen voltak. Forgách Mihály ekképp zárta kezdeményező levelét: „Isten veled, férfiak legkiválóbbika, szeress engem, aki téged örökre [szeret].” („Vale, clarissime virorum, meque ama, qui te aeternum.”)⁶³ Révay ugyancsak a sztereotip fordulatra épített: „s ne feledj engem sem, a téged szeretőt, viszonszeretni” („neque etiam me, tui amantem, redamare detractes”). Rimay ezt variálja tovább: „hogya szokásod szerint engem, aki téged annyira szeretlek, viszonszeress” („ut me amantem mutuo [quod facere soles] vicissim redames”). A Lipsius-tisztelő kör tagjait Rimay „áradó szeretete” fűzi össze; az ifjú Forgách „hű szeretettel” kötődik leideni Mesteréhez, Forgách Imre „szereti” Lipsiust, Révay Péter nemkülönben – ideje is, hogy az próbára tegye az egész társaság felé irányuló szeretetét (*experire amorem nostrum*). A ma már szinte komikus szerelmi vallomásként ható sorok („szeretnék ugyanis gyakrabban és bővebben is írni neked, hogy ily módon egyesüljek veled lélekben, ha már testünket ekkora távolság választja el ettől az olyannyira üdvös, hasznos és tisztos együttléttől”) ebben a sztoikus diskurzusban természetes közegükbe illeszkednek.

Érdemes ugyanakkor felfigyelni rá, hogy a hírlevél-jellegű kortörténeti beszámoló retorikai csúcspontján megjelenő, az önmagukat egymásért feláldozó bajtársak (Balázdsziák

⁶⁰ A fentiekhez vö. *uo.*, 14–27.

⁶¹ SENECA, *Erkölcsi levelek* (VI. levél, KURCZ Ágnes ford.) = SENECA *Próza művei*, I, utószó, jegyz., öszszeáll. TAKÁCS László, Bp., 2002, 110. „Intelligo, Lucili, non emendari me tantum, sed transfigurari [...]. Et hoc ipsum argumentum est melius translati animi [...]. Cuperem itaque tecum communicare tam subitam mei mutationem: tunc amicitiae nostrae certiorum fiduciam habere coepissem, illius verae, quam non spes, non timor, non utilitatis suae cura divellit: illius, cum qua homines moriuntur, et pro qua moriuntur.” Lucius Annaeus SENECA, *Opera quae exstant omnia*, a Iusto LIPSIO emendata et scholiis illustrata, Antverpiae, 1605, 393.

⁶² *Uo.*

⁶³ *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, kiad. STOLL Béla, ford. PIRNÁT Antal, jegyz. V. KOVÁCS Sándor, az életrajzot írta KOMLOVSZKI Tibor, bibliográfia VARGA Imre, bev., szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1970, 9 (PIRNÁT Antal ford.), 7.

István, Sennyei Miklós és Sennyei Jób) koszorúja pontos tükörképe a Révay könyvtárban kölcsönös szeretetben összeforró (és a Mester ábrailatú szaván áhítattal csüggő) baráti körnek! Sőt, lényegében annak legbensőbb meggyőződését testesíti meg: a hősökből, „akiket a szerencse derűsebb képe egykor lélekben egyesített, most még a szerencse mostoha indulata sem tudta a virtust és az egymás iránti szeretetet kiirtani”. A halál után is élő szeretet/barátság sztoikus motívumának imperatívusza még a történeti valóságot is felülírta (az „elesettek” közül egyik sem esett el, legalábbis nem ott és nem akkor stb.).⁶⁴ A levél derekán látszólag idegen testként terpeszkedő történeti tudósítás tehát nagyon is szervesen szövődik be a Rimay-szöveg egészének textúrájába. Az sincs kizárva, hogy Rimay éppen azért választotta a szokatlan képet önmagáról (kiszáradni kezdő életét a Lipsius felől fújó szellő ismét virágba borította), hogy ezzel is kapcsolja azt a közismert ábrázolásformához, az elszáradó szilfát körülindázó, mintegy újjáélesztő szőlőkacsokhoz. A képi toposz ez esetben a közismertnek számító Alciati-embléma, a kiadásokban általában a 159. szám alatt szereplő *Amicitia etiam post mortem durans* („A barátság a halál után is kitart”).⁶⁵ Az embléma címe ugyanis a Rimay által megörökített hősök egymáshoz való viszonyára, a haláluk tanulságaként megképződő sztoikus erényre utal – *szövege* viszont a kiszáradásnak induló szilfáról szól, amely támaszt kap a ráfonódó, árnyat adó szőlőindáktól, vagyis a barátság működését folyamatában ábrázolja, a halálra utalás csupán a konklúzióban jelenik meg. A két élet a barátság révén elválaszthatatlan egymástól, egyik a másikat élteti – ez az, amire Rimay vágyik Lipsius részéről, ezért akar „egyesülni” vele, s az *amicitiának* erre a természeti törvényére céloz már levelének bevezetésében, ahol képletesen „öregíti” magát: „meg nem öregedtem ugyan, mégis elég sokat éltem”. Feltevésem szerint tehát a Rimay-levél látszólag diszparát elemeit a háttérben egy utalásokkal megidézett, rejtett embléma fogja össze. Az allúziók a beavatott számára elegendőek voltak, a megidézett embléma pedig a kor toposz-szintű közműveltségéhez tartozott⁶⁶ – magától értetődő módon tűnik fel a már hivatkozott, későbbi Rubens-festmény háttérében,⁶⁷ már csak azért is, mert a Seneca-szobor ugyancsak felidézte az egymásért haló barátok toposzát. (Ismétlésül a Seneca-levélből: „amicitia [...] cum qua homines moriuntur, et pro qua moriuntur”.)

Lépjünk most beljebb a levél utaláshálójába, s vegyük szemügyre a „csoportkép” után az „önarcképet”, amely az eddig elmondottakhoz hasonlóan, a Lipsius-szövegekhez

⁶⁴ A Rimay-beszámoló eltéréseire a többi forrásból rekonstruálható valóságtól a kiadások is utalnak: VARGHA, *i. m.*, 47–49; RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 227; RIMAY *Írásai*, id. kiad., 312–313.

⁶⁵ Kivétel pl. az általam használt részletes magyarázatos kiadás, ahol a 160. sorszámot viseli: Andreas ALCIATUS, *Emblemata cum commentariis Claudii Minois et Francisci Sancti Brocensis* [Francisco Sánchez], Pataviae, 1561, 676–679. Az embléma szövege: „Arentem senio, nudam quoque frondibus ulmum / Complexa est viridi vitis opaca coma: / Agnoscitque vices naturae, et grata parenti / Officii redit mutua iura suo / Exemploque monet, tales nos quaerere amicos, / Quos neque disiungat foedere summa dies.”

⁶⁶ A későbbiekben is szívesen használták, Patai János pl. szintén ebből idéz ifj. Pápai Páriz Ferenc peregrinációs albumába írott bejegyzésében: *Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve, 1711–1726*, közléteszik ROZSONDAI Mariann, ROZSONDAI Béla, SAJÓ Tamás, Bp., Studiolum, 2004 (<http://ppf.mtak.hu/hu/079a.htm>).

⁶⁷ Vö. MORFORD, *i. m.*, 11–12; PAPPY, *i. m.*, 193–194.

kapcsolt többnyire jelöletlen intertextuális „linkekből” áll össze, imígyen igazolva, hogy a feladó milyen magas szinten sajátította el a címzettnek és baráti/rajongói körének bevett zsargonját. A szöveg kéretlenül is bemutatkozással és rövid önéletrajzzal indul – amely azonban, a család ősi nemességének és a humanista *vera nobilitas*-toposznak egyidejű felvillantása után, átvált egy sztoikus nevelődési folyamat, a Lipsius művei által kijelölt szellemi itinerárium rajzába. A fizikai születést a lelki újjászületés fázisai követik: a levél-centuriák, a *De Constantia*, majd a *Politica* megismerése mind a szenvedélyek fölötti uralom átvételének, a racionális (ön)kontroll elsajátításának új szintjeit jelentik. Rimayból a dicső múlt eltűnt, az anyagi javak elvesztése fölött érzett fájdalmat „tudós férfiak [...] vaskemény kezei [...] irtották ki”. Ez direkt utalás a *De Constantia* metaforikájára: ott ugyanis Langius, a belülről mardosó betegségeket gyógyító bölcs barát, tanításával mintegy „kiégeti” illetve „gyökerestől kimetszi” Lipsius lelkéből a káros szenvedélyeket.⁶⁸ A gyógyulási folyamat elengedhetetlen lépése a lélek előkészítése az orvosság befogadására. Rimay következő mondatának fordulata („sapientioribus me inde liquoribus imbuisses” – „bölcsőbb nedvekkel tápláltál”) ismét csak Lipsius *De Constantiájára* alludál; itt az I. könyv 5. fejezetében Langius a sztoikus tanítást a kelme-festés fázisaihoz hasonlítja. A lelkeket előbb a filozófia fogalmainak (mint a *ratió*nak és az *opinió*nak) helyes értelmezésével kell átítatni, s csak azután nyerhetik el végső színűket, az állhatatosság bíborát.⁶⁹

A már Burman által azonosított, s a magyar kiadásokban elismélt lipsiusi forrás-helyek felidézése szintén nem lesz haszontalan – hiszen egy-egy idézet azután önállósul használója tollán, hogy előbb sokat „forgatta elméjében”, a szövegkörnyezettel együtt. Az elsőből, a Marcus Valerius Collinushoz írottból a szellemi arisztokrácia illetanára vonatkozó gondolatot hasznosítja idézetében Rimay, ahol Lipsius megértően ugyan, de

⁶⁸ „Kész a beteg minden orvosságnak bé-vételére, akar tüzzel akar vassal nyuly-is hozzám. Sőt, úgy-mond Lángius, mind a kettővel egy-arányt, mert néhol a hejában-valo Vélekedéseknek pozdorjáját kell megh-égetni, néhol az indulatoknak csemetéit kell gyökerestül kivagdálni.” (LASKAI János *Válogatott művei – Magyar Iustus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., 1978 [Régi Magyar Prózai Emlékek, 2], 76.) – „Habes aegrum paratum ad omnem medicinam, sive tu ferrum cogitas, sive ignem. Imo utrumque pariter, ait Langius, quia et alibi stipulae exurendae inanium opinionum sunt, et alibi stirpes adfectuum excidendae ab radice.” (Iustus LIPSIUS, *De Constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis*, Antverpiae, 1584, 17–18.)

⁶⁹ „Mert mi-képpen a gyapjat, minek-előtte ama szép es tündöklő festékekkel megh-festének, más egyéb nedvességekkel szokták el-készíteni és megh-ásztatni: úgy Lipsi szükséges ez elől-járó beszédekkel a te elmédet el-készíteni, minek-előtte az Állhatatosságnak imé bársony színű festékével meg-ékesíteném” (LASKAI, *i. m.*, 79). – „Ut enim lana priusquam ultimum illum et optimum colorem combibat, succis quibusdam aliis prae-paranda et imbuenda est: sic praedictionibus istis tuus Lipsi animus, priusquam eum hac Constantiae purpura serio tingam.” (LIPSIUS, *De Constantia*, id. kiad., 12.) Ez a „bársony-bíbor” motívum még a kései *Balassielogiumban* is visszatér (aki „jól tekint” Balassi írásaiba, az a költő „elméje bársonyán szemlélhet skarlát színt” – vagyis aki helyesen értelmezi a verseit, az Balassiban az állhatatosság erényével ékes sztoikus szellemet talál majd). – Ugyancsak ott rezonál Rimay kifejezése mögött a *De Constantia* újabb előszavának kifejezése, ahol a filozófiával konkordált vallásra alkalmazza a „nedű” metaforát: „Peccassem, fateor, si purum hunc et mysticum religionis nostrae liquorem corrupissem veteri aliqua et olenti faece.” Iustus LIPSIUS, *De Constantia libri duo*, Antverpiae, 1586, *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptio* (sztlan).

lebeszéli barátját arról, hogy az ő védelmében fellépjen a kritizálók ellen. (Az elszánt piszkolódókkal csak úgy tudnánk harcba szállni, ha saját magunkat is bepiszkolnánk.)⁷⁰ A második utalás segítségével (a neves kálvinista teológushoz, Hadrianus Saraviához intézett Lipsius-levél hivatkozásával) Rimay saját olvasói alapállását pozicionálja. Lipsius itt jelzi (1589. augusztus végén), hogy befejezéshez közeledik a *Politica*, s megképzik benne, milyen olvasókra számít: figyelmesekre és biztos ítélőképességgel rendelkezőkre, nem pedig olyanokra, akik „átröppennek az írások fölött, méhek módjára éppen csak itt-ott belekóstolva azokba”.⁷¹

Lipsius stílusának dicsérete („színméz”) már többek figyelmét felkeltette. Azonban azt hiszem, nem köztudott, hogy valójában ez is Lipsius-idézet, méghozzá nagyon érdekes aurával. A levélben feltűnik Janus Dousa (Johan van der Does, 1545–1604) alakja, akinek Rimay üdvözlétét küldi (és nyilván reménykedik benne, hogy vele is kapcsolatba kerülhet Lipsius révén). Dousa a szabadságát frissen kivívó Németalföld egyik sokoldalú hőse: költői, irodalmári, egyetemi tanári munkássága mellett politikai tevékenysége is jelentős. 1574-ben Alba herceg spanyol zsoldoscsapatai ellen polgármesterként irányítja Leiden védelmét – és győzelmet arat. A következő évben részt vesz az egyetem alapításában, és ő lesz az egyetemi könyvtár első igazgatója is. Dousa filológiai munkásságának két igazán kiemelkedő és eredeti darabja van: a Plautus-kommentár,⁷² valamint a Petronius-kommentár és kiadás.⁷³ A *Satyricon*-edícióhoz készült kommentár (1583) tartalmazza először azt az *Ad Iuventutem* (*Az Ifjúsághoz*) című Lipsius-epigrammát, amelyre Rimay kifejezése utal, s amely nem csupán a stílus édességére, hanem veszélyeire is felhívja a figyelmet: „Te pedig, Ifjúság, figyelmezz és óvakodj: / tiszta méz rejtőzik itt, s méreg rejtőzik. / A jóknak tiszta méz, a gonoszoknak méreg.”⁷⁴

⁷⁰ Vö. „Tu fuge igitur, non pugna. Cessisse hic praestat quam incessisse, quia nec vincis quidem ac repellis sine macula tam maculosos.” Iustus LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, Antverpiae, 1586, 234–235 (ep. 95). Modern kiadása: ILE, 2, 226–227.

⁷¹ „Firmioris attentique iudicij Lectoribus probaturum me id Opus spero, numquam iis qui pervolant, et instar apum scripta saltem delibant.” LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria secunda*, id. kiad., 86–87 (ep. 74). A levelet Burman, Eckhardt és Ács kiadásai a későbbi posztumusz kiadásból hivatkozzák, ahol a 70. sorszámot viseli: Iustus LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria secunda miscellanea*, Antverpiae, 1614, 189–190. ÁCS, *A hallgatás művészete*, id. kiad., 24 (64. j.), saját kiadásának ellentmondva, tévesen állítja, hogy Rimay a második centuria 24. sorszáma alatt szereplő Saravia-levélre hivatkozik.

⁷² *Centurionatus sive Plautinarum explanationum libri IV*, Lugduni Batavorum, 1587.

⁷³ *Pro Satyrico Petronii Arbitri, viri consularis Praeacidaneorum libri tres*, Lugduni Batavorum, 1583; *Petronii Arbitri viri consularis Satyricon, ex recognitione Iani Dousae*, Lugduni Batavorum, 1585.

⁷⁴ „En Petronius Arbitrator Leporum, / Et salsus pater, et salax iocorum: / Quos novit Latium, vetusque Roma, / Paedore obsitus impolitiaeque; / In novam properat venire lucem. / Non quidem magica recoctus arte, / Sed Dousae medica recoctus arte. / Dousae, qui veterum arbitrator Leporum est. / Dousae, qui pater elegantiarum est. / At tu nostra fave et cave Iuventus. / Merum mel latet hic, latet venenum. / Probis mel merum, at improbis venenum”. Az első, 1583-i kiadásban (Ianus DOUSA, *Pro Satyrico Petronii Arbitri, viri consularis Praeacidaneorum libri tres*, Lugduni Batavorum, 1583, 15) még név nélkül szerepel a vers, de Dousa Daniel Rogershez írott ajánlása végén (*i. m.*, 4) azonosítja a szerzőt. Ezen kívül az epigramma megjelent még egyszer 1592 előtt: Ianus DOUSA, *Elegiarum libri II, Epigrammatum liber, cum I. Lipsi aliorumque ad eundem carminibus*, Lugduni Batavorum, 1586, 77. Hogy Rimay melyik művet látta a kettő közül, további kutatás tárgya.

Az üzenet (Lipsiusé) csupán a jók és az elvetemültek mentén tesz különbséget a befogadás lehetőségei között; a Lipsiust idéző Rimay viszont áthangszereli ezt, általánosabb értelemben a beavatottak és a *vulgus*, az értetlen tömeg viszonyára céloz: vagyis Lipsius stílusa (és nyilván műveinek tartalma is) a beavatatlanok számára méreg, csak az értők képesek tiszta *iudiciummal* befogadni. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy a Rimay által megidézett Lipsius-epigramma éppen egy Petronius-kommentár elején jelent meg. Petronius keresett, vulgáris és arisztokratikus elemeket vegyítő stílusának kultusza ugyanis beilleszkedett egy szélesebb stílusújítási törekvésbe is, amely az ezüstkori „modern” próza és az archaikus írásmód keverésére irányult.⁷⁵ Az előbbi vonatkozásban közismert Lipsius kötődése és feladatvállalása Tacitus és Seneca reanimálását illetően,⁷⁶ ez a réteg egészítendő ki hangsúlyosan Petroniusszal és Apuleiusszal. Petroniust Lipsius a „szigorúságba pettyegtetett nyájasság” (*severitati adpersa comitas*), a gyönyörködtető elmésség és báj (*urbanitas, venustas*), a szellemesség (*argutia*) okán kedvelte; *Epistolica quaestiones* című filológiai témájú levélgyűjteményében rá is kérdez Petronius-szakértő barátjától: „Hitedre, Pythoeus, láttál már valaha is kellemesebbet és szellemesebbet, amióta csak költészet létezik? Én bizony nem.”⁷⁷ Apuleius dicséretére több helyütt is visszatér. Hangsúlyozva, hogy kizárólag a művelt elit (*doctorum ordo*) képes értéken mérni nagyságát: nyakatekert stílusa tudós módon nyakatekert (*docte ineptus*), mondatai díszesek, metaforákkal és képekkel ékesek (*phrasis florida [...] metaphoris et imaginibus amoena*).⁷⁸ De ami igazán fontos, beilleszti Apuleiust egy

⁷⁵ Nem tartom feladatomnak a 16–17. századi anti-ciceronianizmus és a lipsiusi stílusreform bonyolult és nyomasztóan nagy terjedelemben tárgyalt kérdéseinek vizsgálatát. (Az alaplmi természetesen Morris W. CROLL, *Muret and the History of „Attic” Prose*, Proceedings of the Modern Language Association, 39[1924], 254–309.) A magyar szakirodalomban a tárgy vizsgálata éppen csak megkezdődött, a Merényi Varga László tanulmányának utolsó, programadó lábjegyzetében vázolt kutatás (amely konkrétan Justus Lipsius stílusfejlődésének tükrében kellene hogy szemügyre vegye a Rimay-korpuszt) az elején tart (MERÉNYI VARGA László, *A manierista stílusműve Rimay levelében*, ItK, 1970, 507). Bár fontosságára már felhívta a közelmúltban a figyelmet KECSKEMÉTI Gábor (*Tacitus és a régi magyar irodalom*, ItK, 2010, 432–433), érdemben még várat magára Debora SHUGER nagy jelentőségű tézisének hasznosítása, amely az új anti-ciceroniánus stílusáramlatot az ortodox lutheránus érához, főként Flacius Illyricus (Matija Vlačić) tevékenységéhez köti – kirajzolva így azt a kontextust, amelyben a fiatal Lipsius jénai professzorkodása zajlott, amelyben stílusújító törekvései kibontakoztak, s amelynek akár közvetlen hatása is jó okkal feltételezhető a lutheránus Rimayra (Morris Croll, *Flacius Illyricus, and the Origin of Anti-Ciceronianism*, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 3[1985], 269–284). Az alábbiakban mondandók kizárólag a forráskutatás részfeladatához kívánnak hozzájárulni.

⁷⁶ Alapvető MORFORD, *i. m.*, 139–180, aki egyszersmind a Cicero-örökséghez való viszony kérdését is árnyalja, *i. m.*, 73–75. A tacitusi és senecai stílus ötvözéséről a neosztoikus retorikában lásd David BURCHELL, „A Plain Blunt Man”: *Hobbes, Science, and Rhetoric Revisited = Science, Literature and Rhetoric in Early Modern England*, eds. Juliet CUMMINS, David BURCHELL, Aldershot, 2007, 53–74 (különösen 59–62).

⁷⁷ „Et tua fide, Pythoe: vidistin quidquam venustius, argutius, post natus Musas? Non ego.” Iustus LIPSIVS, *Epistolarum quaestionum libri V, in quis ad varios scriptores pleraeque ad T. Livium, notae*, Antverpiae, 1577, 90 (lib. III, ep. 2, Petro Pythoeo).

⁷⁸ Uő, *Electorum liber secundus in quo mixtim ritus et censurae*, II, 21 = Uő, *Opera omnia, quae ad criticam proprie spectant*, Antverpiae, 1585.

alternatív kánonba: „Talán dagályos és nehézkes, erőltetetten elegáns író, ám alapos ismerője a régi irodalomnak és szokásoknak, s magában a nyelvben Plautus követője.”⁷⁹

Az új stílus másik, archaikus pillére tehát Plautus. Az ő kultusza Lipsius egész munkásságán végigvonul,⁸⁰ azonban mindezzel is csak egyik fontos tagja annak a humanista körnek, amely a 16. század második felében, utolsó negyedében, textológiai és filológiai tevékenységével megszilárdította Plautus helyét az újraformálódó klasszikus kánonban. Zsámboky János, Henricus Stephanus (Henri Estienne), Janus Gulielmus, Dionysius Lambinus (Denis Lambin) illetve a már említett Janus Dousa, majd Johann Philip Pareus, illetve a fiatalon meghalt Valens Acidalius talán nagyobb teljesítményekkel járultak hozzá a következő század Plautus-renaisszánsának előkészítéséhez,⁸¹ azonban Lipsius részint többükkel kapcsolatban volt, aktívan segítette kiadásaik és kommentárjaik sajtó alá rendezését (szövegjavításaira, amelyeket elszórva közölt, szinte mindenki hivatkozik),⁸² részint pedig éppen episztolacenturiái révén sikeresebben terjesztette a kultuszt, mint bármelyikük. Különlegesen fontos szerep jutott a római komédiaszerzőnek a lipsiusi episztolográfiában: a levélírás, és főként az *epistola familiaris* az új elmélet szerint a Plautus-imitáció és parafrázis legfőbb gyakorlóterepe lett. Az *Epistolicae quaestiones* záródarabjának sorai méltán váltak híressé – a Cicero-modell programszerű meghaladását hirdették, élesen megfelelve a kritikákra: „Azt mondják, nem Cicero, hanem Plautus nyomában járok. Bárcsak igazat mondanának! Ugyanis éppen ez volt a szándékom. Úgy tudom, leveleket írok, nem pedig szónoklatokat. [...] Ám a magánlevelek, akár szókincsüket, akár tréfáikat nézed, mi mások volnának, mint a komédiában szokásos beszédmód példái? A komédiaszerzők között pedig ki volna kiválóbb Plautusnál? [...] Az én leveleimben bizony van élc és van erudíció, van bennük, ami távol esik a köznép felfogóképességétől, s olyan is, ami elkoptatottnak számít.”⁸³

Mindez természetesen nem jelentette a Ciceróval való szakítást, mindössze a ciceroníanus modell kizárólagosságának tagadását. Lipsius továbbra is fontos szerepet szánt a Cicero-szövegek olvasásának az oktatásban, sőt, amikor kedves tanártársa, Franciscus Raphelengius Párizsban tanuló fiát látta el tanácsokkal, egyenesen Plautus és Cicero ötvözését tűzte feladatul az ifjú Raphelengius elé: „Stílusodat véleményem szerint Plautus és Cicero tökéletesítik, méghozzá, amint tőlem gyakran hallottad, alkalmas

⁷⁹ „Tumidus fortasse, vegrandis et adfectatae elegantiae scriptor est: at certe doctus litteras et mores veteres, et in sermone ipso Plauti in primis imitator.” Uő, *Epistolicarum quaestionum...*, id. kiad., 74 (lib. II, ep. 22, Nicolao Bryardo). A levél számos példával is illusztrálja a Plautus-imitációt.

⁸⁰ Valóban kultikus tisztelettel övezte a komédiaszerzőt; előfordult, hogy egyenesen „tizedik Múzsának” titulálta: 1587. szeptember 22., Josias Merciernek, ILE, 2, 407. Lásd még Mark VAN DER POEL, *Lipsius as a Defender of Plautus = Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen*, eds. Gilbert TOURNOY, Jan PAPY, Leuven, 1999, 179–185.

⁸¹ Áttekintően lásd Richard F. HARDIN, *Encountering Plautus in the Renaissance: A Humanist Debate on Comedy*, *Renaissance Quarterly*, 60(2007), 789–818.

⁸² Sok Plautus-javítást ad az *Epistolicae quaestiones*, valamint a szintén hivatkozott *Electorum...* is, de a legtöbb emendáció a levelezésben található, valamint a speciálisan a Plautus-filológiának szentelt miscellanea-kötetben: Iustus LIPSIUS, *Antiquarum lectionum commentarius...*, id. kiad.

⁸³ LIPSIUS, *Epistolicarum quaestionum...*, id. kiad., 228–229 (lib. V, ep. 26, Lipsius Lectori).

arányban vegyítve őket”.⁸⁴ Nem lehetünk biztosak benne, hogy Rimay olvasta az *Epistolarum quaestionest* – azonban a levelezéskötetek áttanulmányozása is elegendő volt az egyszerű archaizáló és modernizáló stíluskeverés alapelveinek és arányainak (*apta mixtura*) elsajátításához, főbb antik irodalmi modelljeinek „beméréséhez”. Lipsiusnak írott levelében pedig bizonyosságot is tesz kreatív imitációs készségéről. A levél egésze, periódusainak „apuleiánus” volta több mint szembeötlő. A *merum mel* fordulat, mint főntebb bizonyítani próbáltam, igen finom allúzióval utal Lipsius Petronius-követésére (hiszen Rimay dicséretében a Mester tölti be azt a helyet, amit Lipsius versében az *elegantiae arbiter* Petronius). A Plautus-allúziók ennél még sokkal egyértelműbbek.

Az első hivatkozás egy jelöletlen Plautus-idézet: „Tedd hát próbára köteles szerete-tünket, ha nem paranccsal, csak egy intéssel, s mi hálnkat (mint megjegyzed) nem vékával, hanem egész csúrral hordjuk majd elődbe.” A forráshely az *Ikrek* (*Menaechmus*) prológusa, ahol a szerző végtelen jóindulatáról biztosítja a nézőket: „De a bevezetőből kissé kivezettelek; / most már valóban a tartalmat mondom el. / Kimérem – nem vékával – az egész csúrt adom: / olyan szívbeli közlendőm e tartalom.”⁸⁵ A fordulat a korszak filosz-zsargonjában, s különösképpen Lipsius körében, önálló életet élt, sokan használták, többnyire tréfás éllel. Erycius Puteaneus, Lipsius tanítványa például így jelzi, mennyire szívesen mesél majd Mesteréről;⁸⁶ Johann Matthias Wachter e szavakkal tudósítja Lipsiust a császár kedvező válaszárol a könyvkiadási privilégiumot illetően;⁸⁷ maga Janus Douša pedig Plautus-magyarázataiban a szerelemben keveredő „méreg s méz” (*mel et fel*) jellemzésekor él a bevett fordulattal.⁸⁸ Rimay közbeszúrt megjegyzése azonban árulkodó: „ut tu adnotasti” („mint te is megjegyzed”). Ez a „megjegyzés” Lipsius 1584. január 7-i, Janus Gulielmusnak küldött levelében történt. Gulielmus régi barát, konvertálása után Párizsba költözött, ott készítette el nagyszabású Plautus-kommentár-ját,⁸⁹ amelyet elküldött Leidenbe is. Lipsius köszönetet mondva az ajándékért ígéri: amint alkalom adódik rá, ő is Plautus módjára, „egész csúrral” viszonzza majd a jóságot.⁹⁰

A másik Plautus-utalás a levél tréfás zárlatában található: „Az Úr háborítsa meg háborítóidat, őrizz és pusztítsa el őket, ápolja ingatag egészségedet, védelmezzen és őrizzen meg téged boldog évekre, örömteli napokra, s ne hagyjon sokáig a kásaevők földjén!” („Dominus turbones tuos turbet, pellat, aboliat, vacillantem valetudinem tuam sustentet, te protegat, servet, ad annos foelices, dies laetos, nec sinat te diu apud pultiphagos.”)

⁸⁴ 1584. december 17. *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 143 (I, 77); ILE, 2, 181. A levél alap gondolata már Lipsius menipposzi szatírájában megjelenik, ahol a római „irodalmi szenátus” két konzulja Cicero és Plautus (utóbbi a modern filológusok vele való rossz bánásmódja miatt éppen beteg és távol van), lásd LIPSIUS, *Somnium: Lusus in nostri aevi criticos*, eds. C. MATHEEUSSEN, C. L. HEESAKKERS, Leiden, 1980, 38.

⁸⁵ *Az ikrek* = Titus Maccius PLAUTUS *Vígjátékai*, ford. DEVECSERI Gábor, I, Bp., 1977, 399.

⁸⁶ *Reliquiae conviviae prisci*, Mediolani, 1598, 3.

⁸⁷ 1591. december 31. = *Sylloges*, id. kiad., I, 595.

⁸⁸ Janus DOUSA, *Centurionatus, sive Plautinarum explanationum libri IV*, Francofurti, 1602, 168–169.

⁸⁹ Janus GULIELMUS, *Plautinarum quaestionum commentarius*, Lutetiae, 1583.

⁹⁰ „Ego profecto si umquam occasio erit, praestabo me ad gratiam referendam non modio, sed horreo toto.” ILE, 2, 39. Rimay éppen ebben a csonka formában (a *trimodio* kihagyásával) idézi a Plautus-locust.

A célzást Rimay minden bizonnyal tréfásnak szánta. A kásaevők felbukkanása persze némi magyarázatra szorul. Plautus nevezte így eredetileg a rómaiakat – saját komédiáinak „görög” szemszögéből: barbároknak. A *Kísértetekben* (*Mostellaria*) a „kásaevő barbár mester” római mesterember: „Túlkorán vágják ki a fákat, ez árt nekik, gondolom. / De ha szurokkal kenik be, elég jók lesznek még ma is. / Nem pépnyelő barbár mester készítette ezt a kaput.”⁹¹ Az irónia egyúttal önirónia is: *A karthágói ifjú* prológosában (*Poenulus*) már önmagát is lebarbározza: „»A karthágói« – így hívják e komédiát [...] / és »Nagybácsi« névvel látta el latinul / a lepényevő Plautus”.⁹² A barbár-barbárság fogalomkör persze a plautusi korban még korántsem rendelkezett azzal a pejoratív mellékértelemmel, amely Lipsius korában, a barbár–hellén ellentétet hangsúlyozó klasszikus görög források tiszteletéből adódóan, egyértelműen hozzátapadt.⁹³ Felteszem, Rimay sem ezzel szellemeskedett volna levele végén, ha nem kap hozzá bátorítást magának Lipsiusnak egy elhíresült leveléből, amelyben a Mester is ugyanezt követi el. A fiatal rajongó a Révay Péter könyvtárában kézbe vett második levélcenturiában olvashatta a levelet, amelyet a német utazáson, Vesztfáliában, Oldenburg városában tartózkodó Lipsius intézett barátjához, Janus Dousához, s amelyben a hely barbárságán, a nép durvaságán élcelődött: „Mit is keressek itt? A szkíta pusztaságban vagyok, úgy érzem magam, s nem is igazán emberek között. Itt mindenki disznó, koca, malac, egy szóval: a te Hermannjaid. Ó, Batávia! Ó barátaim! Nálatok a lelkem, hozzátok vágyom. [...] Kelt Barbáriában, a kásaevőknél, 1586. október 5.”⁹⁴

Rimay ekkor már bizonyára értesült, ha nem is Lipsius pálfordulásáról, de legalábbis arról, hogy ezúttal is igen hosszan marad el Leidentől, még hozzá ismét német területen. A Plautus-idézet tehát, túl azon, hogy jelezte, a levél küldője tisztában van a címzett stílusos ízlésével, szelíd politikai célzasként is felfogható: térj vissza a barbár Birodalomból a civilizált Németalföldre! A későbbiekben még szó lesz róla, miért fordult ez a tréfás szándék a visszajára; a szellemesség, mint sejtethető, kissé erősnek bizonyult. A sztoikus körbe aspiráló ifjú humanista nemcsak teljesítette, hanem túl is teljesítette a feladatot. Nem ez volt az egyetlen hasonló balfogása – de ez legalább szándéktalanul, csupa jóindulatból történt.

A szerzői szándék

Vizsgáljuk most meg azokat az intenciókat, amelyek a direkt kijelentések és az irodalmi allúziók által megmozgatott kontextusok mögött, a Rimay-levél háttérében munkálnak. Mit is akart a szerző *stricto sensu* avagy *strictim mente* mondani?

⁹¹ *Kísértetek* (DEVECSERI Gábor ford.) = PLAUTUS *Vígjátékai*, id. kiad., II, 157.

⁹² *Uo.*, 256–257.

⁹³ Vö. Frank W. WALBANK, *Nationality as a Factor in Roman History*, Harvard Studies in Classical Philology, 76(1972), 158–160.

⁹⁴ LIPSIUS, *Epistolarum centuria secunda*, id. kiad., 18–19 (13. sz.) = ILE, 3, 300–301; vö. GERLO–VERVLIET, *i. m.*, 69.

E tekintetben nem árt az előzményre, Forgách nevezetes episztolájára is vetni egy utolsó pillantást. Annak leghangsúlyosabb helyén, a csattanós zárlatban ugyanis olvasható egy meglehetősen erős kijelentés: „ha Isten is úgy akarja, rövidesen Itáliába is ellátogatok, ahol testvérem is körülbelül négy évet töltött, de Rómában időzve méltatlanul katolikussá lett (már püspök Magyarországon); én azonban a te üdvös tanításaidhoz fogom tartani magamat”.⁹⁵ A rókaalkú bátya nem más, mint Forgách Ferenc, aki 1587-ben látványosan katolizált, és a levél írásának időpontjában már veszprémi püspök volt.⁹⁶ A lipsiusi *saluberrima praecepta* követésére szegődött öcs viszont szilárdan áll református hitében! Forgách Mihály itt bizonyára az állhatatosság, méghozzá a hitbéli *constantia* erényét tulajdonította Lipsiusnak, aki saját levelének végén a maga körmönfont módján reagál is, hiszen az általa idézett Tacitus-hely (ahol M. Terentius lovag sikeres szónoklatban védekezik az összeesküvés vádja ellen) szintén a *constantia* példája.⁹⁷ Ám Tacitusnál nem a vallási állhatatosság, hanem a *constantia orationis* dicsértetik meg⁹⁸ – vagyis Lipsius, bár utal rá, hogy érti a célzást, a lényegét, az erős felekezeti öntudatról tanúskodó provokációt, mégiscsak elengedi a füle mellett.

Rimay azonban makacsul ugyanezt a szálát veszi fel. Már levele legelején utal az egészség és az üdvösség összefüggéseire: „ha elmémbe veszem e csekélyke idő oly sok veszedelemmel fenyegető s gyakran az üdvösséget is veszélybe sodró viharait...” A „crebroque salutis discrimine” fordulat kétértelmű, részint az egészségre leselkedő veszélyekre (életveszélyre), részint az üdvösséget fenyegető hitbéli megpróbáltatásokra utal. A *salus* (‘egészség’) terminus ilyen értelmű (‘üdvösség’) alkalmazására magánál Lipsiusnál található példát, rögtön a *De Constantia* előszavában: „sok egyéb írást sokak elébe szántam – ezt a könyvet főként magamnak írtam; azok a hírnevem szolgálták, emez az üdvösségemet”.⁹⁹

A levél következő lényegi kérdést felvető passzusa így hangzik: „helyesen tanítottál, hogy aki sorsunkat így szabja, nem csupán Isten, hanem egyszersmind Atyánk is, és még amit másként érzünk vagy látunk, az is üdvös, jó és boldogító, s hogy nem róhatunk fel semmi rosszat és kegyetlenséget annak, aki maga a teljes jószág és jóságosság”. A háttérben súlyos kérdés húzódik: a keresztény gondviselés-doktrína és a sztoikus fátumhit egyeztetésének lehetséges vagy lehetetlen volta. Lipsius egész szellemi vállalkozásának ez volt az egyik legfontosabb tétje, amely először a *De Constantia* manifesztum-jellegű

⁹⁵ Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása, id. kiad., 8, 9 (PIRNÁT Antal ford.).

⁹⁶ Lásd KOMLOVSZKI Tibor jegyzete, *uo.*, 15.

⁹⁷ Lipsius a következőképpen zárja válaszlevelét: „Regendi imperandique munus vobis convenit; plebi obsequii gloria, ut ille inquit, relicta est.” (*Uo.*, 10.) A fordítás („A kormányzás és parancsolás tiszte titeket illet, a köznépek – mint ez megmondott – az engedelmesség dicsősége jut”, *uo.*, 11) nem azonosítja az idézetet; először CORON, *i. m.*, 494, 34. j., majd az ILE, 3, 173. adja meg a *locust*: TACITUS, *Annales*, VI, 8. („Non est nostrum aestimare quem supra ceteros et quibus de causis extollas: tibi summum rerum iudicium di dedere, nobis obsequii gloria relicta est.”)

⁹⁸ „Constantia orationis et quia repertus erat qui efferret quae omnes animo agitabant eo usque potuere ut accusatores eius, additis quae ante deliquerant, exilio aut morte multarentur.” TACITUS, *Annales*, VI, 9.

⁹⁹ „...alia plura aliis mihi scripta; hunc librum praecipue mihi; illa famae, at haec salutis”. LIPSIVS, *De Constantia*, id. kiad., *Ad lectorem de consilio meo scriptionis et fine* (sztlan).

szövegében kapott – bizony inkább retorikailag, mint dogmatikailag meggyőző – kifejtést. Az érvelés inkonzisztens voltára már az első kritikusok felfigyeltek. A sok helyett itt egy példát említenék, Martinus Lydius esetét. Lydius a mérsékelt, toleráns kálvinizmus képviselője (a levél írásának idején amszterdami prédikátor), Erasmus nagy tisztelője, aki a *De Constantia* I. könyvének 20. fejezetét bírálta meg. Az eredeti írást nem ismerjük, de Lipsius válaszevele több mint tanulságos, és jól jellemzi szellemi habitusát. A *De Constantia* adott helyén Lipsius azon fáradozik, hogy a sztoikusok végzetfogalmát elválassa a keresztény állásponttól; fő teológiai problémája: hogyan zárja ki, hogy Isten legyen a bűn szerző oka, úgy, hogy a fátumot közben meghagyja a Gondviselés hatalma alatt? Ha ugyanis az ember a maga bűnre hajló természetét Istennek köszönheti, akkor közvetve mégis a Teremtő a bűn oka; ha Istentől függetlenül, az emberi természetből adódóan (azaz szükségszerűen, *ex necessitate*) bűnözik, akkor viszont Isten maga is alá van vetve a *Necessitas* sztoikus törvényének, vagyis a *Fatum*, a végzet sztoikus interpretációja kerekedik felül a keresztény hitigazságon. Lipsius megoldása a szabad akaratra veti a hangsúlyt: az ember saját elhatározásából bűnözik, Isten mindezt előre látja, de nem kényszeríti rá, tudja és hagyja, de nem hagyja jóvá. Vagyis az isteni szándék nem minden egyes lépésben irányít bennünket, hanem csupán „leni quodam freno”, Laskai szép fordításában: „néminémű gyenge zabolával” vezérli lépteinket.¹⁰⁰ Lipsius mondatai tetszetősek: „Szükségképpen vétkezel, de tedd hozzá: saját akaratodból. Isten ugyanis gondoskodott róla, hogy olyan módon bűnözz, amelyet ő előre látott; előre látta pedig, hogy szabadon: tehát szükségszerűen szabadon bűnözöl. Elég világos?”¹⁰¹ Nem, válasszolnám, és sokan érezték így a *De Constantia* kortárs olvasói közül is.¹⁰²

Lydius valószínűleg ugyancsak azt kritizálta, hogy Lipsius retorikus érvei logikailag meglehetősen ingatagok. Hiszen nem sokkal előbb Pico della Mirandola-ra hivatkozva azt mondta, csak az elsődleges okok állnak a Providentia közvetlen befolyása alatt, a másodlagosak már nem,¹⁰³ miközben az ortodox álláspont szerint a nagyobb dolgokban éppúgy, mint a legkisebbekben is, Isten közvetlen befolyása érvényesül. Válaszlevelében azzal védekezik Lipsius, hogy jóllehet ez az érvényes teológiai álláspont, mégis, mivel a köznép félremagyarázhatná, a legnagyobb óvatossággal kellett eljárnia, ezért módosított rajta.¹⁰⁴ Fenntartható persze az ortodox álláspont, amelyből következően Isten nemcsak előre tudott a betlehemi gyermekgyilkosságról és a hasonló rémtettekről, hanem el is rendelte azokat; „én kifejezetten nem szállnék ezzel szembe, sőt, talán el is ismerem, hogy mindent mérlegre téve, az örökkévaló és mozdulatlan Gondviselés által meghatá-

¹⁰⁰ *Uo.*, 68; LASKAI, *i. m.*, 108.

¹⁰¹ „Peccas necessario, sed adde, per tuam voluntatem. Nempe hoc providit, ut eo modo pecces quo providit: providit autem ut libere: libere igitur necessario peccas.” *Uo.*, 67.

¹⁰² Már csak azért sem, mert Lipsius szándékosan játszik a *providere* kettős jelentésével (előre lát / előre rendelkezik), amit a fordításban igyekeztem érzékeltetni. Vö. még LASKAI, *i. m.*, 107.

¹⁰³ *Uo.*, 61.

¹⁰⁴ „Elismerem, az isteni gondviselésnek és türelemnek megvan az az ereje, hogy sem a legkisebb, sem a legnagyobb dolgokban semmi sem történhet, ami tőle ne függjön, ám mégis, főként a köznép miatt, a legnagyobb óvatosságot tanácsolnám a szavakban és a kijelentésekben.” LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 153–154 (ep. 58).

rozott okok láncolatában és kötelékében szükségszerűen megvan ez a hatalom, de a nép előtt tárgyalni e kérdéseket veszélyesnek és indulatokat szülőnek tartom. Márpedig én a köznépnek írtam a könyvemet.”¹⁰⁵

Vagyis: a leideni Bölcs a saját álláspontjával sem ért egyet,¹⁰⁶ sőt, ha jól megvizsgálja, éppen hogy az ellenkezőjéről van meggyőződve, és *talán* be is vallaná, de nyilvánosan semmiképpen... Igaz, ezt a mostani állítását (ha ugyan állított egyáltalán valamit) szintén hajlandó visszavonni: „Ha ebben is, amit most írtam, tévednék, parancsolj velem. Tényleg meg fogod látni, hogy nemcsak meginteni lehet engem, hanem javítani is. Szívesen visszavonok mindent, amit csak helytelenül vagy homályosan mondtam.”¹⁰⁷ A kései elemzőben feltolul a kérdés: volt itt valami, ami ne hibásan, de legalább homályosan lett volna mondva? Ám nehéz nem észrevenni: a szerző számára nem a teológiai igazság vagy a logikai konzisztencia a fontos. Az egész terminológiai bűvészkedés célja a gyakorlatban, hogy a vallási közönyt sugárzó „vagy-vagy” álláspont szabadon divulgálható legyen. Lipsius valójában csapdát állított a teológusoknak: szabad a pálya, javítgassák csak terminológiailag vagy dogmatikailag az állításait, minél többet vitáznak rajta, annál inkább a kérdés lényegtelenységét igazolják. A következtetés: akár igaz a gondviselés-mese, akár a sztoikus fátum-fogalom az érvényes, az ember viselkedése mindig a sztoikus szabályokat kövesse. (Mármint a másoké, mert Lipsius többnyire visszariadt attól, hogy a sztoikus elveket magára is alkalmazza.)¹⁰⁸

Ennek a vallásilag közönyös, de a morális tanácsadás iránt elkötelezett szellemiségnek legjobb példája a Theodor Leeuwhez írott 1585-ös levél, amelyben a felesége korai halálán bánkódó egykori tanítványt vigasztalja a maga egyszerű és keresetlen módján: „Mert mi is a Végzet? Isten örök, öröktől való és örökkévaló törvénye, amelyet éppúgy nem lehet visszavonni, mint ellenszegülni neki vagy nem hinni benne. Ha öröktől fogva van és változatlan: dőre ember, mit harcolnál a Szükségszerűséggel? Azt az egyet nyerheted, hogy még több csapástól sebezve szenvedsz vereséget. Ha meg Istentől ered: ugyan mit akarsz, hitetlen? *Nem róhatsz fel semmi rosszat és kegyetlenséget annak, aki maga a teljes jószág és jószágosság.* [...] Ilyen a törvény: hiába is nyugtalankodnak és háborognak rajta a legfinomabb elmék, úgysem tudják megváltoztatni. Mi tehát, akik ismerjük, inkább engedelmeskedjünk, s amit szükségszerűen el kell szenvednünk, szívesen szenvedjük el. A nyomorúságokban némi megkönnyebbülést jelent a belenyugvás. Miért is lázadoznánk? *Hisz nem csupán Isten, hanem egyszersmind Atyánk is, aki sorsunkat így szabja, s még az is üdvös, jó és boldogító, amit másként érzünk vagy látunk.*”¹⁰⁹

¹⁰⁵ *Uo.*, 155.

¹⁰⁶ Már eredetileg sem volt biztos benne, mint ezt jelezte a kritizált szövegrészhez biggyesztett margójegyzetben is: „Bármit is állítok itt, legyen a bölcsék ítéletének alávetve. Ha megintenek, javítok rajta”. *De Constantia*, 1584, id. kiad., 66.

¹⁰⁷ LIPSIVS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 155.

¹⁰⁸ Ennek alapos indoklását maga adta a Hadrianus Saraviához írott 1588. március 23-i levelében, ILE, 3, 88; vö. MORFORD, *i. m.*, 131.

¹⁰⁹ „Iam Fatum quid? aeterna, ab aeterno, in aeternum, dei lex: quam adeo non abrogare fas, ut nec obrogari ei liceat, aut derogari. Si ab aeterno et immobilis: stulte, quid cum Necessitate pugnas? hoc unum vinces, ut

Az idézetben dőlt betűvel jelöltem a Rimay által szó szerint átmásolt szövegrészeket. Az eddig ismert lipsiusi levél-idézetek számát (Collinus, Saravia, Dousa, Plantin, Lamponius) tehát újabbal sikerült gyarapítani: a Leeuwhöz szóló episztolából is átvett sorokat, kifejezéseket Rimay, akinek szövege, minél több forrását azonosítjuk, annál inkább egy lipsiusi szálakból szőtt szöveghez hasonlít. Ugyanazzal a centó-technikával készült, amelyet Lipsius maga alkalmazott *Politicája* írásánál (s amelyre külön felhívta olvasói figyelmét).¹¹⁰

A közvetlen episztola-citátumokhoz hasonlóan nagy súllyal kell azonban számításba venni a klasszikus hivatkozásokat is. Láttuk, hogy ezek jelentős részét Rimay szintén Lipsius közvetítésével veszi át. Amint a Plautus-utalásoknál volt szerepe a Lipsiusnál adott szövegkörnyezet vizsgálatának, úgy a következő *locus*nál is hasonló a helyzet. Rimay ugyanis a most boncolt mondata után nem sokkal visszatér a fátum kérdésére, amikor a Lipsius *Politicája* elleni támadásokról ír: a Lipsius-faló kritikusok „sötétben tapogatóznak, és semmi okod sincs rá, hogy tanult és finomabb gondolkodású híveidre tekintettel bármit is változtass nézeteiden, hiszen ők jól értik, hogy mindezeket keresztény szellemben állítottad, s mindőjük számára világos a tanulság: éljenek kegyes életet és kövessék a sors akaratát, amely nem más, mint Isten rendelése, ami pedig a vallást illeti, ne babonásan rettegjék az Istent, hanem egyenes bizalommal és hittel tiszteljék őt”. A kijelentés centruma: „et Fata sequantur, id est Deum”. Ez egy Seneca-hivatkozás: a *Jótéteményekről* írott munka negyedik fejezete érvel amellett, hogy a végzet és Isten azonosítása nyelvileg és logikailag megengedett: „Ha őt [ti. Iuppitert, az Istent – B. S.] akár Végzetnek nevezed, nem mondasz valótlan; lévén hogy a végzet semmi más, mint az okok egymásba fonódó sora, ő pedig mindennek az indítóoka, amelytől a többi okok függenek.”¹¹¹ Rimay azonban Seneca szavait Lipsius *De Constantiájából* merítette, aki éppen munkájának imént tárgyalt, leginkább kritizált részében idézi Senecát, a többi sztoikus (Khrüszipposz, Panaitiosz) társaságában.¹¹² A Lipsius közvetítésével Senecától átvett gondolat szövegkörnyezete is érdekes Rimaynál. Bizonyos elemek adathatók a *Politicából* is,¹¹³ de összességük (a szövegváltoztatások elhárítása, az egyenes és teoló-

pluribus plagis contusus vincare. Si a deo: impie, quid quaeris? *Culpare non potes aliquid malum aut acerbum in eo et ab eo, qui Bonitas et Benignitas totus.* [...] Lex ita lata: quam frustra sollicitant et exagitant acumina hodie ingeniorum. Non enim movebunt. Quin nos, qui sapimus, pareamus potius; et quod necessario patiendum est, etiam libenter patiamur. Levamentum aliquod miseriarum est, non reniti. Cur autem renitamur? *Non Deus solum est, qui ita de nobis statuit: sed et pater. Salutare igitur, bonum, prosperum: quidquid sensibus oculisque nostris aliter videatur.*” LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 163 (59. sz.). Rimay idevágó sorai: „...riteque edocuisses, non Deum duntaxat esse, qui sic de nobis statuat, sed simul et Patrem; salutare igitur, bonum, prosperum, quicquid sensibus oculisque nostris aliter videretur, nec culpare posse aliquid malum et acerbum in eo, qui bonitas et benignitas totus, etc.”

¹¹⁰ „...Centonem quendam concinno (tale omnino nostrum opus).” LIPSIUS, *Politicorum...*, id. kiad., *Monica quaedam sive cautiones*, sztlan.

¹¹¹ SENECA, *De beneficiis*, IV, 7.

¹¹² LIPSIUS, *De Constantia*, 1584, id. kiad., 59 (I, 18); vö. LASKAI, *i. m.*, 103.

¹¹³ „In religione autem, ne superstitiose timeant Deum, sed recta cum Fiducia atque Fide eum revereantur” – írja Rimay; vö. LIPSIUS, *Politicorum...*, id. kiad. (1589), 8: „Discrimen hoc habe: Deos a religioso vereri, a superstitioso timeri”. Lipsius forrása a Varróra hivatkozó Ágoston (*De civitate Dei*, VI, 9, 2). A másik Rimay-

giai szörszálhasogatástól mentes hit hangsúlyozása) inkább egy másik Lipsius-locus felé mutat, még hozzá nem szó szerinti citátum, hanem tartalmi összegzés formájában. A *De Constantia* harmadik kiadásától a mű élén megjelenő apologetikus iratról, az *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptio*ról van szó: a „kegyesség” (istenfélelem, lásd Rimay „pii” kifejezését) hangsúlyozása,¹¹⁴ valamint a „keresztény értelem” (*Christianus sensus*) és a „hitből” íródó filozófia („ex fide”) mind felbukkannak itt, de még a Rimay levelében másutt említett kis sajka – Lipsius keresett szavával: *cymba* – is innen bukdácsol elő a parti hullámok hátán.¹¹⁵

Összegezve tehát: a fentiekből az következik, hogy Rimay teljességgel elfogadta és jóhiszeműnek tartotta Lipsius végzetről és gondviselésről előadott fejtegetéseit. A választás tudatos volta nehezen vonható kétségbe. Korántsem mondható, hogy egy átlagműveltségű magyarországi lutheránus szellemi horizontjáról ne lehetett volna belátni, miben tértek el Lipsius tézisei az ortodox állásponttól. Maga Melancthon, magyar hallgatók által is látogatott előadásain többször visszatért a kérdés tárgyalására,¹¹⁶ s a széles körben ismert, prédikációk forrásául szolgáló morálfilozófiai kompendiuma ugyancsak hosszan foglalkozott a sztoikusok végzetfelfogásának bírálatával, főként a Lipsius által is adottnak vett *connexio causarum* (az egymással összekötött okok) tételeit cáfolva és az esetlegesség (*contingentia*) mellett érvelve.¹¹⁷ Az újsztoikus elképzelés mellett annak egyszerűsége és látszólagos racionalizmusa szólt. A *Ratio* volt az, ami a kortársakat, s a magyar híveket is elbűvölte Lipsius rendszerében: az alapvető erkölcsi igazságok egyszerű rendje felvillantott egy komoly lehetőséget, amit nem interkonfesszionalizmusnak, hanem inkább felekezeti morálnak neveznék. Azt ígérte, hogy a dogmatikai háttér eltérése ellenére a morálfilozófia nyelve egységesülhet, és az erkölcsi normák, a magatartás szabályai közössé tehetőek. Lipsius eredeti elképzelésében a közös minimum, a

utalás („qui satis te Christiano sensu ea collocasse intelligunt”) a *Politicorum libere* vonatkozhatna, amelynek egy margójegyzetében ezt olvassuk: „Fati vocem hic et alibi vetrum more pono, sed non mente. Nil nisi providentiam divinam, idque pio et Christiano sensu intelligere me, semel testor”. Ez az önkomentár (Justus LIPSIUS, *Politica: Six Books of Politics or Political Instruction*, ed. Jan WASZINK, Assen, 2004, 270) el is dönthetné a forrás kérdését, ám az 1592 előtti kiadásokban nem található meg!

¹¹⁴ „...negant satis pie hoc argumentum a me tractatum [...] parum pie ideo [...] quod apertam pietatem ante omnia requirunt [...] sum enim ex iis quibus pietas in corde magis quam in ore...” stb. *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptio* = Iustus LIPSIUS, *De Constantia libri duo qui alloquium praecipue continent in publicis malis, tertia editio melior et notis auctior*, Antverpiae, 1586, id. kiad., sztlan.

¹¹⁵ „Theologis, id est magnis alitque viris (et eximios multos haec aetas tulit) magna ista et alta relinquo: mea cymba legat litus. Philosophum ego agam: sed Christianum. Nam de verbis, quid turbant? Non quo stilo ea scripta sint, sed quo sensu videant: nec an usitate, sed an vere. Si enim recti sensus: quid refert in re tam ardua, quo velo aut veste (modo non indecora) eos texerim? Si vani: convincant. Nempe hoc ipsum volumus, aiunt, et quaedam a te scripta non ex fide.” Uo.

¹¹⁶ Philippus MELANTHON, *Opera*, ed. C. G. BRETSCHEIDER, X, Halle, 1842 (Corpus Reformatorum, 10), cc. 703–705, 786–790.

¹¹⁷ Uő, *Philosophiae moralis epitome* = Uő, *Opera*, XVI, ed. Henricus E. BINDSEIL, Halle, 1850 (Corpus Reformatorum, 16), cc. 31–37, 51–55.

sztóikus erkölcsi alapelvek a vallási dogmák iránti cinikus közönyből,¹¹⁸ a politikai szempont primátusának elismeréséből fakadtak – a műveit kreatívan félreértő (félreérteni akaró) közép-európai hívek viszont a kölcsönös tolerancia, egy új patrióta éthosz megteremtésének lehetőségét látták a racionális morálban, miközben egy pillanatra sem gondolták, hogy ehhez fel kellene adniuk vallásos meggyőződésük *komolyságát*. A félreértéshez persze bőven kaptak támogatást a bölcsesség közvetlen forrásától. Hogy is működött ez a mechanizmus? Nézzük a Rimay-levél egyik rejtélyes mondatát: „Azokra gondolok, akik szemedre vetik, hogy *Politikádban* helytelenül nyilatkoztál a végzet hatalmáról, valamint a vallási különbségek tiszteletben tartásáról, mintha csak ezzel tágra nyitott volna az ajtót mindenféle eretnecség védelmére és elfogadására.” Körmonfont, szemtelenül álnaiv megfogalmazás: hiszen Lipsius *Politica*ja éppen azért került támadások keresztútjába, mert nem nyitott tágra semmiféle ajtót, s a vallási különbségek tolerálását legföljebb az egyéni hitélet szintjén tudta elképzelni. Csakhogy a ravaszságot tévesen tulajdonítanánk a magyar levelezőspiránsnak. Az idézett sorok forrása ismét csak egy Martinus Lydiushoz írott Lipsius-episztola, amelyben a szerző ügyesen kap fel egy könnyen cáfolható vádat a *Politica*t ért kritikák közül: „Ugyan Lydiusom, miért mosdatsz engem azok előtt, akik eldöntötték, hogy szégyenbélyeget sütnek rám? Hitvány és alantas vádakot hoznak fel (szabad szájjal szólok), és sem téged nem ismernék, sem magamra rá nem ismernék, ha kimerítőbben védekezni kezdenék ellenük. Hitetlenül írtam – mint mondják –, hogy minden vallást megtűrök az államban, csak régi legyen.”¹¹⁹

Az egyes retorikával berendezett terep fölöttébb ingoványos: Lipsius szinte túl megengedőnek tűnik vallási kérdésekben, a túlzott tolerancia „vádja” ellen védekezik, miközben magában a kritizált műben az értők, a beavatottak számára pontosan ennek ellenkezőjét sugallja. Rimay azonban, ha lépre is ment, következetesen tette. S itt érkezünk el a legfontosabb kérdéshez, annak a Tacitus-hivatkozásnak a vizsgálatához, amely valószínűleg a válasz elmaradásának elsődleges oka lehetett. A Lydius által közvetített kifogás csupán egy retorikus mellékszála volt a tekintélyes holland humanista, a gondolat- és vallásszabadság elkötelezett híve, Dirk Volkertsz. Coornhert 1590-es röpiratának (*Tárgyalás az eretnekek megöléséről és a lelkiismeret kényszerítéséről*).¹²⁰ Coornhert és Lipsius vitája nem egyszerűen a toleranciáról szólt, hanem a szempontok elsőbbségéről. Lipsius az állam rendjét és nyugalmit tartotta szem előtt, ezért egyetlen államvallást (*una religio*) tartott elfogadhatónak (hogy ez melyik legyen, azt a politikai *status quo* döntötte el), és a többi hitbéli meggyőződést kizárólag a magánszférában tolerálta volna. Amint azonban kollektíve, a köznyugalmat megzavarólag lépnek fel valamely szekta

¹¹⁸ Az erős minősítés forrása: Martin VAN GELDEREN, *Turning Swiss? Discord in the Dutch Debates = The Republican Alternative: The Netherlands and Switzerland Compared*, eds. André HOLENSTEIN, Thomas MAISEN, Maarten PRAK, Amsterdam, 2008, 161.

¹¹⁹ LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria secunda*, id. kiad., 102 (94. sz., 1590. március 16.) = ILE, 3, 226–227 (hibás dátummal, május 16-ra keltezve). Megjegyzendő, hogy Lydius ez esetben már Coornhert elhíresült bírálatának érveit közvetíthette; éppen ezekben a hetekben kezdődik – indulatos levélváltásokkal – kettejük harca, lásd ILE, 3, 228–240.

¹²⁰ *Proces vant Ketterdoden ende Dwang der Conscienten*, Gouda, 1590.

követői (pl. vallási vitát szítanak), minden eszköz megengedett az elpusztításukra: „Nincsen itt a’ Kegyelmességnek helye. Égessed, vágiad, hogy inkább valamely veszen-el a’ tagok közzül, hogy-nem-mint az egész test.”¹²¹ Ez a felfogás megfelelt a korabeli abszolútizmus gyakorlatának, de még az olyan protestáns többségű konföderatív köztársaságok is átvették, mint Svájc.¹²² Hollandia azonban új, kísérleti terep volt, s jó ideig az is maradt, amelynek alapító mítoszai között Coornhert logikusan épített az erasmusi türelem hagyományára, de jóval tovább is ment annál. Érvelése szerint az egyéni lelkiismeret és a vallásválasztás szabad; a világi hatalom nem döntheti el, melyik a helyes vagy igaz vallás; az egyház fizikai kényszerítő eszközöket nem vehet igénybe, a világi hatalom segítségéhez nem folyamodhat a lelkek megnyeréséhez. A vallásüldözések, az eretnekégetések politikailag is mindig katasztrofális következményekkel jártak – meggyőződése szerint nem a lelki terror, hanem a lelkiismereti szabadság biztosítása vezet az állam rendjét és nyugalomát garantáló *concordiához*. Coornhert tehát a vallásszabadság prioritását védte a politikai stabilitás elsőbbségével szemben. Számos példája között, amelyek a különböző vallások békés együttélését szemléltették, Japán, Egyiptom és a Török Birodalom mellett Erdély is előkerült. Természetesen saját vallási meggyőződését eközben nem adta fel; vitapartnere argumentációja mögött pedig jól ragadta meg a lényegét: amit Lipsius mond, gyakorlatilag „annyit jelentene, hogy az egyik vallás annyit ér, mint a másik, s hogy az ember bármelyikben üdvözülhet, nem számít, mennyire hamis vagy bálványimádó is az – vagyis: teljes libertinizmushoz jutnánk, olyan cipőt kapnánk, amely minden lábra illik”.¹²³

Lipsius nem volt könnyű helyzetben, amikor végső soron saját tézisei ellen kellett érvelnie, hiszen a *De Constantiában* a lélek végső sérthetlensége, a gondolat- és lelkiismereti szabadság mellett szólalt fel, a támadásokra válaszoló új előszóban a filozófia autonómiáját hirdette a teológia mellett, a gondolatszabadság elnyomóit a könyvégető Domitianus császárhoz hasonlította. Nem is sikerült maradéktalan győzelmet aratnia: szarkasztikusnak szánt elleniratban (*Adversus dialogistam liber de una religione*) igyekezett cáfolni Coornhert érveit, de válasza nem volt – nem is lehetett – meggyőző. A szabadságát a spanyol elnyomás ellen nemrégiben kivívó, Coornhert vízióit megtestesítő Németalföldön a hatóságok rossz lelkiismerettel (főként a drágán megvásárolt sztárprofesszor Lipsius elvesztése miatti félelmükben)¹²⁴ tiltották meg az idős hazai humanista röpiratának terjesztését; s Lipsius számára végül olyan mértékű presztízsvesztést hozott az összeütközés, hogy lényegében ez lett a közvetlen oka a kálvinista Leidenből való távozásának és nagy visszhangot kiváltó konvertálásának.¹²⁵ Lipsiust ugyanis végső

¹²¹ LASKAI, *i. m.*, 238; LIPSIUS, *Politicorum...*, id. kiad., 109.

¹²² Lásd VAN GELDEREN, *i. m.*, 151–170.

¹²³ Idézi: Gerrit VOOGT, *Primacy of Individual Conscience or Primacy of the State? The Clash between Dirck Volckertsz. Coornhert and Justus Lipsius*, *The Sixteenth Century Journal*, 28(1997), 1241–1242. Ez volt az a retorikus érv, amelyre Lipsius a Lydiushoz írott, imént idézett levelében célzott.

¹²⁴ A vita egészéről is lásd Pierre Bayle nagyszótárának *Lipsius* címszavát; az általam használt kiadás: Peter BAYLE, *The Dictionary Historical and Critical*, III, F–L, London, 1736, 843.

¹²⁵ Meggyőzően érvel emellett MORFORD, *i. m.*, 111–117.

oron nem érdekelte a vallás, úgy érezte, az antikvitás egy új szeletének felfedezésével és propagálásával Európa megújulásának fontosabb aspektusát ragadta meg, mint a konfesszionális harcok résztvevői.¹²⁶ Felekezeti meggyőződéseit mindig aszerint váltogatta, hogy hol számíthatott nagyobb egzisztenciális biztonságra tudományos munkája folytatásához. Sokat emlegetett állítólagos csatlakozása a Szeretet Családjá (Familia Charitatis) nevű, a felekezeti-dogmatikai nézeteltéréseken felülemelkedő szektához, amely tagjainak megengedte az adott területen uralkodó vallás nikodémita követését,¹²⁷ korántsem spiritualista hevületét, sokkal inkább ezt a végső soron vallási közönyből adódó prakticismusát igazolja. A Familiában ugyanis egyebek mellett a vallás iránti teljes közömböséget is kitűnően lehetett disszimulálni – ennek titkolására pedig Lipsius nem csupán a leideni protestáns környezetet, hanem bigott katolikus felesége miatt, a családi béke érdekében is rákényszerült.¹²⁸

Rimay – úgy tűnik – levele írása idején nem olvasta Lipsius Coornhert elleni röpiratát. Nem tudott bizonyosat a bálványozott Mester konvertálásáról sem; ha személyesen találkozott ezzel a korabeli agykontrollal („familista”) mentalitással, valószínűleg ugyanúgy megborzadt volna, mint szegény Conrad Schlüsselburg doktor, az egykori jénai kolléga, leideni látogatásakor. (Lipsius kifejtette neki, hogy az ő szemében a lutheránus és a kálvinista felekezet ugyanannyit ér, és még az is „egyre megy” neki, ha katolikussá kellene lennie.)¹²⁹ Rimay abban bízott, hogy Lipsius protestáns állásponton van, még ha különlegesen megengedő, toleráns állásponton is, amely a zsarnokság minden formáját, s mindenekelőtt a lelkeken erőszakot tevő elnyomást mélyen elítéli. Ebből a szemszögből értékelendő levelének minden bizonnyal legfontosabb tételmondata, amely a magyar hősök halálának emblemikus megörökítése után von mérleget a nyugat-európai és a magyar helyzet, a vallásháborúk sújtotta Belgium és Magyarország (pontosabban a királyság és a hódoltság határvidékének) szenvedései között. A gesztus maga a *De Constantiá*t követi, amelynek utolsó fejezeteiben Langius a saját szülőföldje szomorú sorsán való kesergést úgy oldja beszélgetőpartnerében, hogy a jelen szenvedéseit összehasonlíttja a múltbeli mézszárlásokkal, elnyomással, illetve más vidékek megpróbáltatásaival. A Rimay által itt hivatkozott fejezet (II, 25) a korábbiakban felsorolt természeti katasztrófák, öldöklések, a fizikai nyomorgatás után a lélek fölötti zsarnokság példáit adja. A szöveg, bár folyamatos prózaként van szedve, valójában párbeszéd.¹³⁰

„– Mert soha semmi külső erő nem érheti el, hogy akard, amit nem akarsz, hogy azt hidd, amit nem hiszel. Bírhat valaki hatalommal a lélek kapcsain, azaz kötelékein, de

¹²⁶ Ez Mark MORFORD (*i. m.*, 133–134) álláspontja.

¹²⁷ Részletes elemzés: Santo BURGIO, *Divus Plato, Diva virgo: Miti di ricomposizione in Giusto Lipsio = Filosofia e storiografia: Studi in onore di Girolamo Cotroneo*, a cura di Francesca RIZZO, Soveria Mannelli, 2005, 25–51.

¹²⁸ A „kétfrontos harcnak” erre az utóbbi, személyes elemére többen felhívták már a figyelmet, a magyar szakirodalomban legutóbb ÁCS, *A hallgatás művészete*, id. kiad., 23.

¹²⁹ BAYLE idézi fel az 1582-es jelenetet, *i. m.*, 841. Ugyanerről MORFORD, *i. m.*, 130. (Schlüsselburgot tévesen Schlüsselbergerként szerepelteti.)

¹³⁰ LIPSIVS, *De Constantia*, id. kiad. (1584), 157–158. Vö. LASKAI, *i. m.*, 153. (A részletet fontossága miatt ezúttal saját fordításban adom.)

magán a lelken senki nem uralkodhat. Elszakíthatja a zsarnok a testtől, de lényegét nem semmisítheti meg, amely tiszta, örökkévaló, tűz-jellegű, és külső erőszak meg sem érintheti.

– A lélek érzéseit mégsem lehet kinyilvánítani.

– Ám legyen. De így is csak a nyelvedre kerülhet fék, nem a lelkedre; a cselekedeteidre, s nem az ítéleteidre.

– Új és példátlan dolog ez.

– Ó, jó lélek, mekkorát tévedsz! Hány embert tudnék mondani, akik a zsarnokok alatt meggondolatlanul kimondott véleményükért bűnhődtek? Hányat, akik véleményét erőszakkal próbálták a zsarnokok befolyásolni? Még hozzá éppen a vallás dolgaiban.”

A felsorolt példák sorában, Augustus, Caligula, Nero után következik Domitianus zsarnoksága, aki istenként tiszteltette önmagát, a szabad szellem képviselőit meghurcolta, kivégeztette, műveiket nyilvánosan tűzre vetette. Langius a beszélgetőtárs, Lipsius Tacitus-kiadását idézi, meglehetősen terjedelemben: „Olvashattuk, hogy Arulenus Rusticusnak Thræsea Paetus, Herennius Seneciónak Helvidius Priscus magasztalása az életébe került,¹³¹ és ez az őrzöngés nemcsak a szerzőkre, hanem könyveikre is kiterjedt: háromtagú bizottságnak tették kötelességévé, hogy e kiváló szellemek műveit a comitiumon és a forumon égessék el. Nyilván azt hitték, hogy a tűz a római nép szavát, a senatus szabadságát, sőt még az emberi nem lelkiismeretét is elnémítja; kikergették ráadásul a filozófia tanítóit is, és egyáltalán minden szép művészetet száműztek, hogy becsületes törekvés egyáltalán ne állja útjukat. Valóban nagy bizonyosságát adtuk türelmünknek, és amiképpen a régi kor láthatta, meddig terjedhet a szabadság, mi is láthattuk, meddig a szolgaság: a figyelők miatt még beszélni, egymást meghallgatni sem lehetett. *Hangunkkal együtt még az emlékezést is elvesztettük volna, ha a feledés ugyanúgy rajtunk múlnék, mint a hallgatás.*”¹³²

Rimay csak az utolsó (itt kurzívvval kiemelt) másfél mondatot citálja, de természetesen az egész kontextusra utal.¹³³ Jó tanítvány módjára, ő is „ad comparationem venit”, s ugyanúgy, mint Lipsius a belga helyzetet a sokkal szörnyűbb római zsarnoksággal, ő is összeveti a magyar helyzetet – a sokkal szörnyűbb belgiumival és franciával: „Ha már most a mi nemzetünk helyzetét a te galljaiddal, azaz belgáiddal összevetjük, akiknek sorsát édes mézzel írott lapjaidon sóhajtva idézed fel, hogy vajon közülük melyiket kell inkább szánnunk, igencsak habozóba esem; hacsak azt nem tekintem, hogy mi csupán a testi javainkra, azaz vagyonunkra áhító természetes ellenségünket tartjuk fel, miközben megmaradt a szabadságunk, hogy Isten tiszta ígését hallgassuk. Amazoknak viszont sem lelkük, sem testük nincs biztonságban, a beszédől és egymás meghallgatásának lehető-

¹³¹ A Domitianus által lefolytatott koncepciós perekről lásd Robert Samuel ROGERS, *A Group of Domitianic Treason-trials*, *Classical Philology*, 55(1960), 19–23.

¹³² TACITUS, *De vita et moribus Iulii Agricolaë – Iulius Agricola életrajza*, kiad., ford. BORZSÁK István, Bp., 1979, 7–9.

¹³³ A *Politicában* is feltűnik ugyanez a Tacitus-hivatkozás (VI, 5), ugyanúgy a zsarnokságot elítélő szövegkörnyezetben (LIPSIUS, *Politicorum...*, id. kiad. [1589], 361–362; vö. LASKAI, *i. m.*, 403–404), de az idézet többfelé van tördelve; az egybefüggően idéző Rimay tehát bizonyosan a *De Constantia* verzióját követte.

ségétől is megfosztva némán sóhajtoznak, és még magát az emlékezőtehetségüket is elveszítenék, ha éppúgy szabadságukban állna felejtteni, mint nem beszélni (ahogy nálad is olvasható).”

A periódus szerkesztéséből egyértelműnek tűnik: Rimay, bár megindító szavakkal írja le a török elleni harcokban elvérző magyarok áldozatait és szenvedését, mégis elviselhetlenebbnek érzi a nyugat-európai vallási elnyomás (Tacitus szavaival jellemezhető) realitását, mint a magyarországi harcokat. Amazok, ott, hallgatni kényszerülnek, és még az emlékezés képességét is szívesen elveszítenék, míg mi, itt, legalább szabadon gyakorolhatjuk – egyelőre – a vallásunkat. Sőt, lelkiismereti szabadságunkban még a török is meghagy bennünket, Isten tiszta igéjének hallgatását (konkrétan: a lutheránus vallás gyakorlását) még a pogány ellenség sem lehetetleníti el.¹³⁴ A *comparatio* ezúttal is világos. Mennyivel jobb a sorsunk, mint azt az összehasonlítás nélkül hinnénk!

Az adott időpontban, 1592 nyarán, nehéz lett volna a szerzőt saját művéből ennél kínosabb részre emlékeztetni, aki ekkor bánhatta igazán, hogy jezsuita barátjának és pártfogójának, Laevinus Torrentiusnak annak idején oly öntudatos, a filozófia és a gondolat-szabadság jogait védő választ adott a *De Constantia* újabb – még protestáns szellemű – kiadásaihoz írott újabb előszavában!¹³⁵ Ráadásul úgy, hogy ott, Domitianus könyvégetésének és egyéb zsarnoki rémtetteinek felidézésével egyértelműen erre, a műve végén szereplő Tacitus-hivatkozásra utalt, amely pedig – újabb egyértelmű referenciával – tovább vezette a figyelmes olvasót egészen Lipsius saját Tacitus-kiadásáig, annak is a Zsámboky János számára ajánlott *Agricola*-kommentárjáig.¹³⁶ Ha valaki, akkor egy magyar olvasó – mint Rimay – biztosan észrevette ezt, mint ahogy azt is tudnia kellett, hogy Tacitusszal mintegy hazaérkezett Lipsius Magyarországra: a Mester következő Tacitus-edíciójának *Historiae*-kommentárját már Dudith Andrásnak ajánlotta.¹³⁷ Éppen azokról a magyarországi humanistákról van tehát szó, akiknek Rimay – barátaival együtt – nyomdokába szeretett volna lépni Lipsius baráti körében.

¹³⁴ A megfogalmazás szándékosan kétértelmű: az „interea audiendi puri verbi dei apud nos relicta potestate” lehet általános alanyú (ez esetben a királyi Magyarországon egyelőre megmaradt vallásszabadságról van szó), így értelmeztem magam is fordításomban, de egy erősebb értelmezés szerint lehet alanya a „naturalis hostis”, vagyis a török, aki, bár anyagi javainkat elrabolja, fizikai szabadságunkat korlátozza, „közben meghagy bennünket szabadságunkban, hogy Isten tiszta igéjét hallgassuk”. (Ez utóbbi lehetőség ugyancsak egy jól ismert – Coornhert és Lipsius röpiratváltása tanúsítja, még Hollandiában is jól ismert – közhelyet idézne fel, igencsak logikusan az adott kontextusban.)

¹³⁵ „Habes, mi Lector, brevem praescriptionem nostram: quae tamen aequo tibi nimia, satis vel iniquo. Te cum cura moneo hortorque, ne avocent et avertant animum a germano Philosophiae studio novi Domitiani isti: qui non eam solum (facultas modo et vires sint), sed in exsilium pellant omnes bonas artes.” *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptio* = LIPSIVS, *De Constantia*, id. kiad. (1586), sztlan.

¹³⁶ C. Cornelius TACIVS, *Historiarum et Annalium libri qui exstant*, Antverpiae, 1574, 753–755.

¹³⁷ C. Cornelius TACIVS, *Opera quae exstant, ex Iusti Lipsi editione ultima: et cum eiusdem ad ea omnia Commentariis aut Notis*, Antverpiae, 1585; a Dudithnak ajánlott kommentár (*Iusti Lipsi Ad libros Historiarum notae*) külön lapszámozással a mű végére illesztve jelent meg. Vö. Lipsius levelét Dudithnak, 1584. augusztus 4.: *Régi magyar levelestár*, id. kiad., 212–213. Vö. még CORON, *i. m.*, 490–492.

Végső elemzésben: ha Rimay tudott volna Lipsius konverziójáról, akkor levelét gyilkosan ironikus irománynak kellene minősítenünk. Mivel azonban legfeljebb sejtethet valamit, biztosan nem tudott róla, csakis egyet gondolhatunk: Rimay erőteljesen képviselte a lutheránus álláspontot, amely szerint bármennyire is keserves a sorsunk, a politikai stabilitásnál mégis fontosabb, kitüntetett szempont a lelkiismeret és a nyilvános valósággyakorlás szabadsága. A magyar humanista nem is sejtette, hogy szeretett Mestere kifejezését visszhangozva – a piszkolódó és piszkos népségről, amelynek érintésével sem kellene bebiztosítania magát a törekeny egészségű filozófusnak –, azt a Dirk Coornhertet ítéli el, akivel pedig a lényegét tekintve nagyon is egyetértett.

Ám amit ő nem sejtett, azt levelének címzettje pontosan tudta. Az olvasó jobban érti az író, mint az író önmagát – klasszikus eset, és nem ez a levél egyetlen pontja, ahol beigazolódik. Ideje tehát feltennünk a kérdést: mit akart (egyáltalán, akkor és ott, kezében a frissen bontott levéllel, mit akarhatott, és mit nem) az olvasó, Justus Lipsius?

Az olvasói intenció

Lipsius át-, illetve visszatérése a katolikus hitre ismert, súlyos indulatokat kiváltó történet, amelynek megítélése körül a későbbi századok során sem jutottak nyugvópontra a viták. Ezúttal csupán az ismert tényeket rögzíteném, az olvasói horizont rekonstrukciójának minimalista igényével. Lipsius, mint korábban szó esett róla, 1591. március 15-én hagyta el Leident, kiválasztott hallgatói társaságában, majd nagy kerülővel, Amsterdam – Hamburg – Braunschweig – Frankfurt – Mainz – Koblenz – Köln útvonalon érkezik Spa német gyógyfürdőjébe május 19-én;¹³⁸ innen írja meg június elején a leideni egyetem kurátorainak végleges lemondó nyilatkozatát,¹³⁹ majd a fürdőkúra végeztével, június 28-án Liège-be indul tovább. Ezután egy éven keresztül megosztja idejét Spa és Liège között,¹⁴⁰ majd 1592 augusztusában, éppen azokban a napokban, amikor Rimay Trencsénben a levelét fogalmazza, végleg átköltözik Leuvenbe, ahol elfoglalja időközben elnyert professzori székét. Magára a konverzióra 1591 húsvétján kerít sort, a mainzi jezsuita kollégium kápolnájában, és április 14-én számol be róla Martinus Delriónak, legközelebbi katolikus barátai egyikének.¹⁴¹

A következő hónapokban, lényegében Leuvenbe való végleges áttelepüléséig, Lipsius katolizálásának híre csak igen lassan terjed. Azt sokan tudják Európa-szerte, hogy Leidentől távol időzik, azt jóval kevesebben, hogy a szakítás végleges, azt pedig, hogy vallást is változtatott, csak a beavatottak szűk köre. A többiek legfőljebb gyanakodnak.

A helyzetet – sőt, nagy valószínűséggel Rimay aktuális ismereteit – viszonylag jól tudjuk rekonstruálni Valens Acidalius Forgách Mihálynak írott leveléből. A fiatal orvos

¹³⁸ A pontos itineráriomot új forrás alapján rekonstruálja: DE LANDTSHEER, *From North to South...*, id. kiad., 305–310.

¹³⁹ BURMAN, *Sylloges*, I, id. kiad., 555–556.

¹⁴⁰ Jason L. SAUNDERS, *Justus Lipsius: The Philosophy of Renaissance Stoicism*, New York, 1955, 42.

¹⁴¹ *Vö. uo.*, 36; BURMAN, *Sylloges*, id. kiad., 501–503 (Delrio válasza).

és filológus részletesen beszámol a Lipsiusról terjengő hírekről, amelyek közvetítője meglehetősen jól értesült személy: Girolamo Mercuriale (Hieronymus Mercurialis), az európai hírű orvos, Lipsius levelezőpartnere, ezekben az években Acidalius bolognai professzora: „Meg tudod mondani, miféle népeknél időzik most Lipsius? Egyesek azt mondják, német területen van, s magam is láttam Mercurialishoz Germánia közepéből küldött leveleit, amelyekben teljességgel kizárja, hogy visszatérjen Hollandiába.”¹⁴² A firenzei nagyherceg mesés ajánlatot tett neki, ha elvállalja a tanítást a pisai egyetemen – sőt, még diszpenzációt is kijárt a pápánál, arra nézve, hogy megtarthatja szabadon a vallását. Vagyis: még magas körökben is kálvinistának hiszik Lipsiust.¹⁴³ Azonban a levélírónak más információi is vannak: „Bár éppen a minap annak is híre jött, hogy átállt a másik oldalra – vajon önként? vagy a mainziak unszolására? Ha megtudsz erről valamit, kérlek, oszd meg velem is a hírt.”¹⁴⁴

Forgách tehát ezekkel a hírekkel érkezett haza Magyarországra, s ha mást nem is, ennyit biztosan elmesélt Rimaynak is. Vagyis az imént mondottak némi megszorítással igazak: Rimay úgy tűnik, nem tudott *bizonyosat* Lipsius vallásváltatásáról. De valamit sejtett. Következésképpen levelének a vallással, a gondolatszabadsággal kapcsolatos célzásai nem teljesen ártatlanok. Távol áll ugyan tőlük a provokáció szándéka, s még ironikusnak sem tekinthetők – de az nem zárható ki, hogy valamiféle „teszt-jellegűk” volt: a válasz eldönthette volna, joggal tartanak-e a magyar hívek a Mester konvertálásától, amiről bizonyos körökben pletykák terjednek. Nem mintha a konvertálás tragédia lett volna (az igazi tragédia – az „aposztázia” – már megtörtént, amikor lutheránusból kálvinistának tért ki a filozófus,¹⁴⁵ ehhez képest a katolizálás már bocsánatos bűnnek számított). Rimay azt is jól viselte, mikor másik csillaga, Balassi tért vissza a római egyház kebelébe. Csak szeretett volna bizonyosat tudni. De válasz nem jött: Lipsius úgy felelt, hogy nem felelt.

Az emlegetett Valens Acidalius esete egyébként sokat elmond arról, hogyan lehetett még a „nehéz időkbén”, 1591–92-ben is bekerülni a Lipsius-körbe. A fiatal orvos kizárólag tudományról, azaz filológiai kérdésekről kommunikált Lipsiusszal. Ez lehetett az a lélektani motívum, amire a simulékony természetű Acidalius ráérezett, Rimay meg nem: az átmeneti (illetve átállási) időszakban jobb volt nem bolygatni éppen a vallás problémáját. De többről is szó volt itt, mint lelki érzékenységről: súlyos anyagi és politikai érdekek is kockán forogtak, legalábbis Lipsius szempontjából.

Főntebb már említettem a kásaevőkre vonatkozó Plautus-reminiscencia kétélű voltát. Rimay szánhatta ugyan finom megjegyzésnek, s a Leident, Németalföldet évek óta dicsható Lipsius szellemében utalhatott arra, hogy ideje volna oda, a kultúra és a civilizáció meleg fészkebe hazatérni, a „barbár” Germánia után. Ám az 1592-ben már láthatóan terjedő pletykák (no meg az igazság) ismeretében Lipsius a célzást értékelhette éppen-

¹⁴² 1592. január 19.; Valens ACIDALIUS, *Epistolarum centuria I*, cura Christiani ACIDALI, Hanoviae, 1606, 9.

¹⁴³ VÖ. SAUNDERS, *i. m.*, 41 (26. j.) is.

¹⁴⁴ ACIDALIUS, *i. m.*, 10.

¹⁴⁵ Az apostazata jelzöt ilyen értelemben a már említett jó lutheránus, Schlüsselburg használta Lipsiusra, vö. BAYLE, *i. m.*, 843.

séggel satirikusnak is. Ha a kásaevők valójában a rómaiak, akkor az „Úr ne hagyjon sokáig a kásaevők földjén” kitéltet úgy is lehet érteni, hogy a barbár római (ti. római *katolikus*) vidékről ideje visszatérned a művelt és civilizált kálvinista (azaz mégiscsak *protestáns*) Leidenbe! A plautusi poénnak a kontextus új, aktualizáló jelentést adott, amire a levél írója talán nem is gondolt. Amennyiben meg gondolt rá, akkor éppenséggel így kívánta kiugratni a nyulat a bokorból, tesztelni a címzettet. Úgy tűnik, sikerült. Bármelyik eset legyen is igaz, Rimay itt komoly hibát követett el.

Acidalius ugyancsak a már idézett, 1592. januári levelében kérdez rá Forgáchnál: látta-e egy bizonyos Domannus nevű szerző Vesztfália védelmében Lipsius ellen írott apológiáját?¹⁴⁶ Már ekkor közszájon forog tehát az a botrány, amelyet Lipsius már említett, idézett 1586-os oldenburgi levele kiváltott (a pontosság kedvéért: összesen négy levélben élcelődött a német nehézségen, a „Barbáriából” keltezett, Dousához szóló csak az egyik, talán a legélesebb volt ezek közül). Az osnabrücki Johann Domann (1564–1618) helyi jelentőségű politikus volt, aki azonban 1591 nyarán Helmstedtből keltezett vitairatával (*Pro Westphalia ad cl. v. Iustum Lipsium apologeticus*)¹⁴⁷ fő témává lépett elő az adott év humanista elitjének levelezésében. Domann módszeres cáfolatot írt a négy levél állításairól, s Lipsius sok olyan vonását kipécézte – a hiúságot és hírnévhajhászást, a pontatlanságot, a nagyzolásra való hajlamot –, amelyek aztán a konverzió után a „Lipsius – Próteusz” párhuzam polemikus tárgyalása során ismét előkerültek. Lipsius sürgősen apológiát írt az apológia ellen, még hozzá a befolyásos boroszlói humanistának, Jacobus Monaviusnak címzett levél formájában (*Ad Iacobum Monavium epistola, qua ad praecipua apologetici Domanni cuiusdam carptim respondetur*),¹⁴⁸ majd a levélcenturiák újabb kiadásában a négy vitatott levelet ezzel cserélte fel, sőt, beiktatott egy másik, Abraham Orteliusnak írott levelet is a témáról.¹⁴⁹

Miért volt szükség ilyen sürgős és látványos reakcióra és korrekcióra? Azért, mert pontosan ezekben a zaklatott hónapokban, „menekülése” során indít Lipsius valóságos copyright-háborút műveinek a német könyvpiacot elárasztó kalózkidadásai ellen. Ismét csak befolyásos boroszlói barátja, Monavius segítségével, hosszú előkészítés után, a birodalmi kancellár Jacobus Kurz közreműködésével, kieszközöl egy császári privilégiumot Rudolftól a Plantin kiadóház számára, a teljes Birodalom területére.¹⁵⁰ A németek

¹⁴⁶ ACIDALIUS, *i. m.*, 9.

¹⁴⁷ A röpiratot a Vesztfália és Alsó-Szászország történetét feldolgozó műhöz kapcsolt kiadásban használtam: Hermann HAMELMANN, *Opera genealogico-historica de Westphalia et Saxonia Inferiori [...] congesta ab Ernsto Casimiro WASSERBACH, Lemgoviae, 1711, 1432–1460.*

¹⁴⁸ Lásd *uo.*, 1461–1464.

¹⁴⁹ A történetet összefoglalja és kontextusát ismerteti Jan PAPY, *Justus Lipsius and the German Republic of Letters: Latin Philology as a Means of Intellectual Exchange and Influence = Germania latina – Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, Hrsgg. Eckhard KESSLER, Heinrich C. KUHN, München, 2003 (Humanistische Bibliothek: Texte und Abhandlungen, 54), 523–538.

¹⁵⁰ A kiadás- illetve nyomdászattörténetileg mérföldkönek számító dokumentum születéséről lásd Jeanine DE LANDTSHEER, *An Author and His Printer: Justus Lipsius and the Officina Plantiniana*, *Quaerendo*, 37(2007), 10–29.

barbárokként való feltüntetése finoman szólva sem kedvez a tervek sikeres végbevitelének, érthető tehát Lipsius buzgalma, amellyel a kásaevő-ügy elsimításán, a kompromittáló levelek eltüntetésén dolgozik. S amikor már minden sikerül, előkerül a tegnapi újsággal a kezében szellemeskedő, elkésett magyar, hogy belezavarjon a felhőtlen (és anyagi haszonnal is kecsegtető) örömbé... Ha elfogadjuk az ILE kiadóinak feltételezését, mely szerint Rimay levele jókora késéssel, csak 1592 októberében jutott el Lipsius-hoz Leuvenbe, akkor könnyen rekonstruálhatjuk annak a csomagnak a tartalmát, amelyet Jean d'Aubry küldött Frankfurtból Kölnön keresztül Lipsius után: benne volt a császári privilégium, Monavius kísérőlevele – és a mi Rimay Jánosunk episztolája. Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt feltételezem: nem ez lett a csomag legkedveltebb darabja.

Úgy képzelem a dolgot, hogy Lipsius bosszankodva sétál fel-alá kis kertjében, kezében a frissen feltört pecsétű levéllel. A Tacitus-idézet olvastakor megfordul benne egy pillanatra, hogy lerúgja az ösvényre belógó fehér tulipán fejét. Hegyes orrú cipőjével – kis számot hordott – már meg is billenti a szirmokat, céloz, de a mozdulat félbemarad. Ennyit mégsem ér a dolog... Eljut az utolsó sorokig, ráesik a tekintete a kásaevő-poéma – bosszúsán felciccen, és leteszi az irományt a lépcső melletti kőpárkányra. Még néhány ideges lépés, még egy pillantás a szemtelen tulipánfejre – aztán egy sóhaj és egy legyintés. A Mester fájó szívvel, legalább öt perc töprengés után, lemondott róla, hogy válaszoljon – no nem a kellemetlenkedő közvetítőnek („Johannes Rimanus ex primariae nobilitatis Hungaris unus” – micsoda álszerűen nagyzó aláírás!), hanem az ígéretes jövőjű Révay Péter főispán úrnak. Mint ahogy a korábbi levélcenturiában már megdicsőített ifjabb Forgách további szolgálatait is nélkülöznie kellett, ha jót akart annak, akit féltő szeretettel óvott egy életen át a megpróbáltatások viharaitól: saját magának.

Következtetés

A tanulságok levonása ezek után látszólag egyszerű feladat, bár nem akarom azt a látzatot kelteni, mintha önmaguktól „adódnának”, s teljességgel függetlenek volnának a saját értelmezői szándékaimtól. Úgy gondolom, a fentebb elmondottak nem jelentik azt, hogy a Klaniczay Tibor által alapvető tanulmányokban megfogalmazott állítások, amelyek a levéllel kapcsolatban annak eruditus, „akadémikus” jellegére vetik a hangsúlyt, ne volnának továbbra is védhetőek. Azt viszont igen, hogy érvényességi körük szűkebb, mint eddig sokan gondolták. Úgy vélem, hogy a levél elsődleges kontextusa, akárcsak a „késő-renaisszánsz” korszak sok egyéb irodalmi jelenségéé, a vallási kontextus, lényegi kijelentései a konfesszionalizáció problémakörében mozognak, legfontosabb pontján a vallásszabadság elsőbbségét posztulálja a politikai stabilitással szemben. A kutatás tanulságai alapján erős revidálásra szorul a Rimay-kör viszonylagos vallási közömbösségéről, s magának Rimay Jánosnak szelíd inter- vagy szuprakonfesszionalista voltáról for-

galomban lévő közhely.¹⁵¹ A Lipsius-kultusz ebben a körben mindössze egyfajta racionalitás iránti nyitottságot jelentett, bizalmat és reményt abban, hogy a hitbeli meggyőződés nem a lélek indulati részében székel, hogy a vallási viták értelmesen is lefolytathatók – de semmiképpen sem lemondást a saját meggyőződés végső igazáról, még kevésbé a hitbeli meggyőzések egymással való relativizálását. Ez utóbbi magára a mesterre, Lipsiusra és szűk körére volt jellemző, s a hazai kutatás olykor szívesen olvasta bele a „tanítvány” írásaiba (például a nevezetes levélbe) is. Ám Rimay csoportjának tagjai ekkor, a kilencvenes évek elején, szinte kizárólag a saját álláspontjukat félreérthetetlen egyértelműséggel képviselő protestánsok voltak (lutheránus túlsúllyal), az interkonfesszionalizmus az ő körükben legfőljebb a protestáns felekezetek közötti átjárás lehetőségét jelentette. A kései Rimay teljes egyértelműséggel tér majd vissza az Isten helyes ismeretét és tiszteletét előíró „sima és igyenes”, „illetlen toldalékokkal nem illetett” *regula*¹⁵² hirdetéséhez („Hitemben adj igaz vallást, / Ne tiszteljek helyetted mást”)¹⁵³ – de vajon visszatérés ez? Hiszen már fiatal korában, s éppen ebben a levélben sem tesz mást, mint szelíd célzással rákérdez: ugye érthető úgy is a *Politica* államvallással kapcsolatos ambiguus megfogalmazása („unam religionem in uno regno servari”), ahogyan azt egy türelmes, de szilárd meggyőződésű lutheránus érteni szeretné. A válasz (a nem-válasz) egyértelmű: nem.

Függelék

*1. Rimay János levele Justus Lipsiusnak**

[332a] Eruditissime Vir, domine Amice mihi singulari observantia colende, salutem et propensam obsequendi voluntatem.**

Vitae meae statum, exordium, cursum si coram te, eruditorum politissime, spatio mihi temporum metiri liceat, minuti laboris onus (dixerim facile) in me recipiam, ut pote qui Sexagesimo et nono supra sesqui millesimum Christi anno ortus, in Secundum hunc atque Nonagesimum devenerim. At tantuli temporis aerumnas, cum maximo periculorum terrore crebroque salutis discrimine si animo recolligo, vixisse nimium diu me satis agnosco, et si non consenuisse. Cuius satietatis desiderium mihi saepe non obscure instillabat tristissima rerum haec facies, quod manu Turcarum ter sedibus pulsum, propinquis

¹⁵¹ Erre teljes joggal hívja fel a figyelmet ÁCS, *A hallgatás művészete*, id. kiad., 26. is.

¹⁵² Az idézetek a kései versciklus nyitódarabjának prózai argumentumából valók: RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 93–97; RIMAY *Írásai*, id. kiad., 75–78. A hangsúly természetesen a többször elismételt *regulán* van.

¹⁵³ RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 98; RIMAY *Írásai*, id. kiad., 80.

* A levél lelőhelye: Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ms. Lips. 4, 332a–333a. A latin szöveg átiratában az eredeti kis- és nagybetűs alakokat, informatív voltak miatt (pl. címeiket jelölnek) megőriztem (külön figyelmet érdemel a DEUS többszöri nagybetűs írásmódja); az egyéb, következetesen ismétlődő jellegzetességeket (v/u alakok váltakozása, j/i alkalmazás, kötőszavak – utpote, etiamsi, quare stb. – különírása) szintén megtartottam, az interpunkciót viszont jelöletlenül közelítettem a standardhoz.

** Külső címzés: „Eruditissimo et Celebris famae viro, Domino Iusto Lipsio, etc. Domino Amico suo singulari observantia colendo”.

orbatum, opibus et divitiis spoliatum, universa item et nobilitatis ornamenta et corporis fortunaeque bona relinquere jussum, sicque ad instar Leonis rictu dissectum et dissipatum genus meum pro pristino affluentioris fortunae nitore minus gloriose vivere sentirem, sed vero doloris huius duriciem doctorum virorum praecepta aurea et ferreae manus ad quas ego (ut pristinae nobilitatis jacturam videlicet mundanae et corporeae, altera hac quae ex animi bonis constare perhibetur, resarcirem) saepissime recurrebam, non diminuerunt tantum, sed euellerunt etiam. Inter quos tu, clarissime Lipsi, praecipuus huius officii auctor extitisti, quum prima Epistolarum tuarum selectarum Centuria mihi obuiando, sapientioribus me inde liquoribus imbuisses, riteque edocuisses, non DEUM duntaxat esse, qui sic de nobis statuatur, sed simul et Patrem; salutare igitur, bonum, prosperum, quicquid sensibus oculisque nostris aliter videretur, nec culpae posse aliquid malum et acerbum in eo, qui bonitas et benignitas totus etc. Ubi te quidem cum tuis et in tuis non nisi laudare, admirari, amare potui, sensibus, affectu, corde. Accendebat praeterea Constantiae tuae constantis desiderium in me tua Centuria, ubi frequens est eius mentio, tua, amicorum. Quae me tantisper latuit, dum a foelicis memoriae viro Generoso ac Magnifico Domino Stephano Melith de Briber, Caes[areae] Maiestatis intimo Consiliario, et Scepusiensis Camaerae in Superiori Hungaria Praefecto, summo litteratorum fautore, haud ita pridem defuncto etc. in conuiuium accitus (prout mihi non amicissimus solum erat, sed summe quoque fidelis), oborto de te sermone et tuis laudibus, eam manibus suis oblatam in amoris sui pignus una cum Politicis tuis accepi, exosculavi, libavi, obstupui, servo ultro, lego, amo, laudo. Stilum si reputo? Merum mel, summa suavitas ibi, lux, sol, cuius corusco radio antiquorum Eloquij lunam nimis obscurasti. Si adfectum? Viva humanitas nitet. Sobrio calamo sobrie sobrius haec scribo: ab ipsis enim incunabilis (ne clam te sit) eo me natura beneficio muniuit, ut omnibus inebriantibus succis interdictis solius aquae mihi in potu usum concesserit, nec iudicare permisit de re quavis, nisi prius inspectis medullis. Prodeant nunc Lipsicidae, fremant, carpant, dicant quicquid velint, tumultuentur, numquam efficient, ut tuos a te auellant. Intellego quosdam obiecisse tibi te in Politicis tuis Fati recensionem, et religionum tolerandam disparitatem minus dextre posuisse, quasi ad omnes haereses fouendas atque amplectendas liberiores valuas patefeceris, sed nimium coecutiunt, nec est, quod ibi quid mutes tuorum respectu, (doctos intelligo et tenerioris iudicij viros) qui satis te Christiano sensu ea collocasse intelligunt, quibusve hic fructus ibi proponitur, ut Pii sint, et Fata sequantur, id est DEUM. In religione autem, ne supersticiose timeant DEUM, sed recta cum Fiducia atque Fide eum reuerentur, etc. Pro aduersariis ne labora, nam ab inuidia tutus non recedes, etiamsi cuncta absolute et perfecte administraveris. Lasciuiant illi (ut solent) effrene, qui (sicuti in literis ad Collinum ipse sentis) nec uinci quidem ac repelli possunt, sine macula tam maculosi. Divinasti apud Hadrianum Saraviam quoque, sperare te Politica tua firmioris attentique iudicij Lectoribus probaturum, nunquam uero iis, qui peruolant, et instar apum scripta saltem delibant. Equidem solida contra iudicium vulgi (ut assueui) firmiter amabo, atque Politicorum tuo opere nil operosius aut augustius, nec sanius quidem in hoc censu me unquam legisse, non solum fateor ingenue, sed et totam meam uitam tuae me debere sponte percipio; a te enim aura cuius afflatu diu arescens

illa refluuit, ob hocque nimium grata esse mihi coepit, quod cum tua uiuat, utinam etiam tibi possit. Praecipuum mihi uotum in hac vita innotescere uiris, qui claritatis aliquid habent ab ingenio et scriptis, quorum in numero cum tu maxime sis eminentissimus, iure amorem tuum ambio, et magni aestimo. Extra admirationem ergo apud te sit, dulcissime Lipsi, quod ex remoto et afflicto hoc orbis angulo, illo Martiali tractu, hanc amoris mei ad te erumpere gestientis cymbam uelo gratitudinis instructam direxerim, quin potius eo apud me quoque splendore fac liberalitatis tuae [332b] lux renideat, ut me amantem mutuo (quod facere soles) vicissim redames, cuius evidens specimen sic coram me edideris, si quicquid uel tuis aut tibi ipsi ex hisce oris gratissimum fore censueris, eorum compotem per me te iri iubebis, non labori, crede, non opibus parcam, si tenues meae extiterint aut exiguae tibi magno. Sunt Magnates, sunt Barones, qui amore mihi omnes impense deuincti, sancte omnia se tibi debere agnoscent. Quid de Michaele Forgachio tecum ante fide amore coniuncto, iuvene candido erudito, et sua ipsius stirpe digno sentis? Ille nunc ex Italia rediens, ab insidijs latronum (licet humero saucius) ope dei uendicatus, Epistola tua sibi pollicitum de Formando Imperante librum tuum manibus officiose terit, mente colit. Huius Patruelis Illustris ac Magnificus dominus Emericus Forgatsius, Trinciniensis Comitatus Comes, Eques auratus, et Maiestatis Imperatoriae Consiliarius, Ducibus praeterea Saxonum affinitate iunctus, Musarum summus moecenas, uir erudicione et uita praestans, etc. vix credas quantum te amet, et quanti faciat. Idipsum Gen[erosus] ac Magnificus Dominus Petrus de Reua, Comes Turocensis, Argentoratensibus studijs paulo ante ualedicens, singularis tui observator et insignis cultor, cum omnibus illis agit, qui ex nostra turba, nostro censu, apud quos omnia tua religiosissima. Experiare itaque amorem nostrum, officium, nutu, si non iussu, nosque ad gratiam referendam praestabimus (ut tu adnotasti) non modio, sed horreo toto. Sicque voluntas scribendi nunquam in nobis deerit, modo opportunitas mittendi adsit.

Nova, quae apud nos, et inter nos, haec habeas.

Vix sedato Patriae uulnere, creber Turcarum in uicinos illatus impetus, renovata^{***} uelut cicatrice, tristissimi facinoris famam in dies ad nos relegat. Cum enim praecio conductae spe pacis et robur militum sensim decessisset, abrogato militaris stipendij fulcro, omnique virtutum sublato praemio, et fortalicia Regni non ea munitione et moderatione, qua tempore pacis ad Bella tempestiuus erant conformanda, curarentur, Turca (qui fidifragis atque periurijs decorum tenuit genti suae uictorias semper acquirere opumque augmenta) opportunum ratus, per se ex incuria ruinam minitancia moenia tum omni quoque opis spe destitutum, ideoque praedae sponte patentem militem invadere, Bassa Illiridis ualida armatorum manu reliquias Sclauoniae atque Dalmatiae nostracium contra spem adortus, municiones quatuor arces cum octo castellis, trucidatis nostris, Maio atque Iunio mensibus praeteritis, Imperio Turcico adscivit.

Erat inter commemorata haec loca Bihegi nomine Arx cum oppidulo, tute aduersus uim paulo remissiolem munita. Huius loci Praeses natione Alemannus, tum saluti suae, militum, et oppidanorum etiam multum conducere existimans, si oppidum fide Turcica

^{***} A kéziratban hibásan: *renouato*.

tentatum, non expectato expugnationis euentu decidisset, commilitonum assensu pactis inter se condicionibus se et suos fidei illorum offert, dum porro educti se ad repetendum iter in Patriam accomodant. Aga quidam Turmae Turcicae Praefectus adamata Praesidis coniuge, ius ab eo sibi ea potiundi petit, atqui isto renuente, quod iniquissime rem minus concessibilem uel fidei Christianae aequissimam postularet, uiolentas rei peragenda manus accomodat, qua re uehementissime punctus Praeses, arrepta sclopeto ictu Agam interficit, facto tum tumultu, Turcae in nostrates irruentes, plusquam ter millenos necant, reliquos captiuant.

Interea Thomas Erdödus Illustris ex familia natus, Sclavoniae atque Croatiae Banus, vicina hac clade perterritus, quo comode**** adversus hoc incendium, ditioni suae iam iam iminentem, posset prospicere, collecto quali potuit exercitu, castra ad fluminis Kupae ripam locat. Mittuntur e Carinthia quoque auxiliares copiae, quos in supplementum suorum Banus ipsis assentientibus agglutinat. Caeterum cum praesidii amnis fiducia indiligentius uigilias agunt, constructo nauali ponte Turca, superatoque intempesta nocte amne, somno hos torpentes incaute corona cingit, nimiumque lethali strage affectos ita mactat, ut uix Banus cum paucis quibusdam salutem reportaret.

Hac opportunitate commotus Budensis etiam nouicius Basse, qui ex Arabia paulo ante euocatus functionem dicti officij obtinuit, spiritu superbo, nimioque crudelitatis feruore tumens, dum Christianorum animum cum stupore, nisumque omnem conuersum ad res in Sclauonia patratas uidet, ut ad signa milites conuocent, celeriter Praefectis edicit. Illi mandato obtemperantes, Turmas in ordinem cogunt, qui cum duodecim millium armatorum numerum supplerent, ex mandato (quo primitias fortunae militaris nouicij Bassae cum fructu reportent) Tibiscum superant, moxque Kallouinae Arcis in Superiori Hungaria, uicinia inuadentes gladio et igne uastant. Cuius grassantis vi, contermini et paulo longius distributi milites obuam ire cupientes, uiribus impares, diu dubio cladis eventu [333a] inter se concertant. Tandem in aeditiorem colliculum impetu Ianizerorum acti, cum uehementiores tormentariorum globulorum ictus ultro sustinere nequiuissent, terga obuertentes qui euadere poterant, non <...> inulte, fuga saluti consulunt 7. Iulii.

Non sine gemitu et angore possum, clarissime Lipsi, tam praestantissimorum militum, nobiliumque uirorum charissimorum meorum amicorum memoriam repetere, quos hic uel durior captiuitas, uel ipsius dulcissimae uitae amissio a consuetudine mea separauit, ita quidem, ut uix nostra memoria intra hoc afflictum regnum fuit commissum praelium, in quo tam fortes milites, strenui nobiles, pugnae piloque assueti concidissent. Inter quos Stephanus Balasdiak (licet enim unum exempli causa proferre) Agriensis procapitaneus, Agriae totius Hungariae imo et Europae celeberrimo in confinio a multis iam annis partis uictorijs praestanti fama celebris, magno militum omnium cum commodo degens, dum audacius pugnam capessit, intentiori id cura cauens, ne uiuus in praedam hostibus ueniat, postquam equus etiam, quo uehebatur, transfixus fuisset, acceptis pluribus uulneribus, semiuiuus in terram corruit. Cui Gener Nicolaus Segniejus nobilis, Simonis Forgachii, Parentis nimirum Michaelis tui illi Forgatsii ex sorore Nepos, bellica uirtutis fama apud

**** comode: a kéziratban javítva comode-ről.

nullos nostratium non ceber, opitulare cupiens, aedita memorabili strage uulnerando atque interficiendo hostes, dum praestantissimum quoque equum, cui insidebat, amisset, lassus vulneribus, hastis duabus transfossus, exanimis a Turcis capitur, dein capite privatur. Cujus in auxilium Iobus Segnieius fratruelis, ipse etiam impiger miles, dum impensiolem curam nauat, capite mulctatur. Ita hos miseros ne nouercans quidem fortunae impetus a virtute et amore quiuit auellere, quos serenior fortunae uultus mente coadunauerat. De coeteris ne lachrymans, impedito uisu, officio meo desim, in praesenti nihil agam.

Jam si status gentis nostrae cum Gallis et Belgis tuis conferatur, quorum sortem suspiriose melleis tuis scriptis prosequeris, uter ex duobus sub maiorem miserationem redigi debeat, nimium ambigo, nisi quod nos naturalem hostem, et qui corporibus tantum atque opibus nostris inhiat, sustinemus, interea audiendi puri verbi dei apud nos relicta potestate. Illi nec anima nec corpore tuti, sublato etiam loquendi audiendique commertio, taciti suspirant, qui et memoriam quoque ipsam perdidissent, si tam ipsorum in potestate esset obliuisci quam tacere (ut tu habes). Sed alias de his plura, praesertim si ex te has tibi redditas fuisse intellexero.

Illud unum memineris uelim, quod si quid literis meis rescripseris, Joanni Aubrio mitte Francofordiam reddendas, tuas uero a me quo atque cui destinem, tu quaeso author mihi sis, scripturo nempe tunc et crebrius et largius, ut sic tecum animo coeam, cum corpus dissita interualla, a copula tam sancta utili et honesta interpellent. O utinam imaginem tuam Golczius et nobis impertiat, ut eius faciem uidere liceret, cuius Ambriferi ingenij spiramenta auide hausimus, mentem stupuimus. Sed ne Lipsiani Horti legem praeuaricasse uidear, retraham calamum, illud a te rogans, ut amantissimos tuos, Douzam praecipue et Raphelengium, meo nomine plurima salute impertias, atque tenuem hanc meam scriptionem, sine sanguine, colore, carne datam, boni consulere uelis. Malui quippe balbutiendo tibi gratus, quam silentio fraudulens esse.

Salve, lux nostra, nec id solum, sed saeculi, Dominus turbones tuos turbet, pellat, aboliat, uacillantem valetudinem tuam sustentet, te protegat, seruet, ad Annos foelices, dies letos, nec sinat te diu apud multiphagos.

Vale, Trenchinij Hungar[orum] XX. Aug[usti] 1592.

Servitor et Amicus

Joannes Romainus
ex primariae nobilitatis Hungaris unus

2. A levél fordítása

Művelt férfit, igen tisztelt uram és barátom, üdvözetemet és készséges szolgálatomat ajánlom!*

* Külső címzés: „A művelt és kiváló hírű férfinak, uramnak és különlegesen tisztelt barátomnak, Iustus Lipsius úrnak”. Burman elhagyja a címzést, a megszólító formulát, s helyettük Rimay aláírását emeli címmé: „Johannes Romainus ex primariae nobilitatis Hungaris unus”.

Ha életemről, annak kezdetéről és eddigi útjáról csupán az eltelt időt mérve számolnék be neked, művelt férfiak legjelesebbje, kicsiny feladatot, mondhatni könnyű terhet vennék magamra: Krisztus ezeröttszázhatvankilencedik esztendejében születvén érkeztem ehhez a mostani kilencvenkettedikhez. Ám ha elmémbe veszem e csekélyke idő oly sok veszedelemmel fenyegető s gyakran az üdvösséget is veszélybe sodró viharait, arra kell jutnom, hogy meg nem öregedtem ugyan, mégis elég sokat éltem. A korral járó nyugalom iránti vágyat szüntelenül és félreérthetetlenül plántálta belém a világ szomorú sora: miután nemzetségemet a török háromszor vetette ki fészkeből, megfosztotta rokonságától, kiforgatta vagyonából és gazdagságából, s mintha csak oroszlán marcangolta volna össze és szórta volna szét, nemességének minden ékességéről és a világi szerencse adta javairól lemondani kényszerült – magam már alacsonyabb sorral vagyok kénytelen beérni a valahai fényes jómód helyett. Ám ezt a mardosó fájdalmat a tudós férfiak aranyat érő tanai és vaskemény kezei (melyek segítségéhez gyakran folyamodtam, hogy az ősi – mármint a világi és külső – nemesség elvesztét ama másikkal pótoljam, amely az elme javaiból fakad) nem csupán enyhítették, de ki is irtották belőlem. Közülük is te végeztél el, dicső Lipsius, e munka derekas részét, midőn – kezembe akadván válogatott leveleidnek első *Centuriája* – bölcsőbb nedvekkal tápláltál s helyesen tanítottál, hogy aki sorsunkat így szabja, nem csupán Isten, hanem egyszersmind Atyánk is, és még amit másként érzünk vagy látunk, az is üdvös, jó és boldogító, s hogy nem róhatunk fel semmi rosszat és kegyetlenséget annak, aki maga a teljes jószág és jószágosság. Leveleid alapján bizony csak dicsérni, csodálni és szeretni tudhatalak téged s tiedet, értelemmel, érzéssel, szívből. *Centuriád* azután állhatatos vágyat gyújtott bennem *Állhatatosságod* iránt, amelyet te és barátaid is gyakran említetek leveleitekben. Ez azonban mindaddig rejtőzött előlem, mígnem a boldog emlékezetű nemes és nagyságos Bribiri Melith István úr, Ő Császári Felségének belső tanácsosa és a felső-magyarországi Szepesi Kamara elnöke, a művelt férfiak nemrégiben elhunyt legfőbb jótevője, tudós eszmecserére invitált meg (lévén hogy nemcsak legközelebbi barátságába, de legbensőbb bizalmába is fogadott), s ott rólad és a te dicséretedről forogván a szó, szeretete jeléül saját kezűleg ajándékozott meg vele, *Politikáddal* egyetemben. Amint megkaptam, megcsókoltam, megköstöltem, s elámultam rajta; féltve őrzöm, olvasom, szeretem és csodálom. Ha stílusát ízlelgetem, színmézet és tiszta édességet találok benne, világosságot, napot, amelynek tündöklő fényével homályba borítottad a régiek ékesszólásának holdját. Indulatát tekintsem? Eleven humanitás sugárzik belőle. Józan tollal, józanul és józan létemre írom mindezt, ugyanis születésemtől fogva (tudnod kell ezt is) a természet azzal a jótéménnyel áldott meg, hogy minden mámort hozó nedűt eltiltva tőlem, egyedül a víz ivását engedélyezi, és egyetlen dolgról sem hagy ítélni, amit előbb alaposan meg ne vizsgáltam volna. Álljanak hát elő most a Lipsius-ölök, lármázzanak, ócsároljanak, mondjanak, amit akarnak, háborogjanak, mégsem tudják soha tiedet tőled elszakítani. Azokra gondolok, akik szemedre vetik, hogy *Politikádban* helytelenül nyilatkoztál a végzet hatalmáról, valamint a vallási különbségek tiszteletben tartásáról, mintha csak ezzel tágra nyitottad volna az ajtót mindenféle eretnokség védelmére és elfogadására. Ámde az ilyenek sötétben tapogatóznak, és semmi okod sincs rá, hogy tanult és fino-

mabb gondolkodású híveidre tekintettel bármit is változtass nézeteiden, hiszen ők jól értik, hogy mindezeket keresztény szellemben állítottad, s mindőjük számára világos a tanulság: éljenek kegyes életet és kövessék a sors akaratát, amely nem más, mint Isten rendelése, ami pedig a vallást illeti, ne babonásan rettegiék az Istent, hanem egyenes bizalommal és hittel tiszteljék őt. Ellenségeiddel ne törődj, hiszen úgysem szabadulhatsz irigységüktől, akkor sem, ha mindenben kifogástalan tökélyel jársz is el. Szentelened-jenek csak gátlástalanul tovább, mint szokásuk, hiszen – mint magad is vélekedsz Colli-nushoz szóló leveledben – az efféle piszkos népséget senki sem győzheti le és űzheti el anélkül, hogy maga is be ne piszkolná magát. Hadrianus Saraviához írott leveledben is azt jósoldad: *Politikáddal* reményeid szerint a figyelmes és biztos ítéletű ítéletű olvasók körében aratsz majd sikert, nem pedig azoknál, akik méhek módjára röppennek át az írások fölött, éppen csak megízlelve azokat. Én bizony, szokásom szerint a közvéle-ménnyel szemben is, rendíthetetlen szeretettel ragaszkodom a szilárdan megalapozott igazsághoz, s így nem csak azt vallom meg őszintén, hogy politikai munkádnál sohasem olvastam átgondoltabb, tömörebb és e műfajban kiegyensúlyozottabb művet, de egyene-sen úgy vélem, egész életemmel neked tartozom; felőled fúj ugyanis a szellő, amelynek lehelete újra virágba borította kiszáradásnak indult életemet, mely élet így újra kedves lett a számomra, s lévén hogy a tied élteti, bárcsak neked is kedves lenne. Ebben az élet-ben legfőbb célom az, hogy oly férfiakkal kössek ismeretséget, akik szellemükkel és írásaikkal valamely téren kitérnének; mivel ezek sorában is te vagy a legkiemelkedőbb, joggal áhítom nagyra becsült szeretetedet. Ne csodálkozz tehát, drága Lipsius, hogy a világnak e távoli és szomorú szögletéből, e a harcok sújtotta vidékről indítom útra ra-jongva feléd törekvő szeretetemnek a hála vitorlájával fölszerelt kicsiny hajóját, s add, hogy nagylelkűséged fénye rám is tündöklőbben ragyogjon vissza, hogy szokásod sze-rint engem, aki téged annyira szeretlek, vizsontszeress; amiről azzal tennél kézzelfogható bizonyosságot, ha bármiről, ami akár barátaidnak, akár neked magadnak hasznosnak tet-szik, általam kívánnál értesülni: hidd el, sem fáradságot, sem költséget nem kímélnék, hogy mégoly kicsiny és jelentéktelen híreimet is hozzád, a nagyhoz, eljuttassam. Vannak itt előkelők, vannak bárók, akik áradó szeretetemtől lekötelezve szentül vallják, hogy mindent neked köszönhetnek. Mi a véleményed a hű szeretettel már korábban hozzád köttetett Forgách Mihályról, a tiszta lelkű, művelt és nemzetségéhez is méltó ifjúról? Aki Itáliából hazatérőben Isten segítségével megmenekült a rablók orvtámadásából (bár vállán megsebesült), s most szorgalmasan forgatja és tanulmányozza az uralkodó nevelé-séről szóló könyvedet, melyet még leveledben ígértél neki. Ennek nagybátyja, a nemes és nagyságos Forgách Imre úr, Trencsén vármegye főispánja, aranysarkantyús lovag és a Császári Felség tanácsosa, akit rokonság fűz a szász választófejedelmi családhoz, a szép-tudományok legfőbb pártfogója, kiváló életű és műveltségű férfi – alig hinnéd, mennyire szeret és milyen nagyra becsül téged. Hasonlóképpen a nemzeti és nagyságos Révay Péter, Turóc vármegye főispánja, aki nemrégiben fejezte be strassburgi tanulmányait, s különlegesen nagy híved és kiváló tisztelőd – összhangban mindazokkal, akik a mi gyü-lekezetünkben, a mi sorainkból valók, s akik áhítattal csüggnek minden szavadon. Tedd hát próbára köteles szeretetünket, ha nem paranccsal, csak egy intéssel, s mi hálánkat

(mint megjegyezted) nem vékával, hanem egész csúrral hordjuk majd elődbe. Sosem fogyunk ki a szándékból, hogy írjunk, csak legyen módunk el is juttatni hozzád.

Íme, a hozzánk most érkezett és körünkben forgó új hírek.

Éppen csak gyógyulni kezdett hazánk sebe, midőn a törökök gyakori betörései a szomszédos tartományokba mintegy újra feltépik azt, s nap mint nap szörnyű gaztettek-ről értesülünk. Midőn ugyanis a megvásárolt béke reményében egyfelől a katonák harci kedve megfogyott (lévén hogy elvették tőlük zsoldjukat s minden vitézségük jutalom nélkül maradt), másfelől az ország erődítményeit békeidőben nem azzal a hadianyaggal látták el és nem olyan vezetés alá rendelték, amely háborúra készülve szükséges lett volna, a törökök (akik dicsőségnek tartják, ha győzelmeiket és anyagi gyarapodásukat folytonos békebontással és hitszegéssel érik el) alkalmasnak vélték az időt, hogy megtámadják a gondatlanságból összedőléssel fenyegető várakat s a minden segítség reménye nélkül magára hagyott, ezért zsákmányul szinte önként kínálkozó katonaságot. Az illír tartományok basája erős sereggel váratlanul rátört Szlavónia és Dalmácia még birtokunkban lévő részeire, a mieinket lemészárolta, és négy megerősített végvárat nyolc palánkvárral együtt a most elmúlt május és június folyamán a Török Birodalomhoz csatolt.

Volt az említettek között egy Bihács nevű, valamivel kisebb haderő ellen megfelelően megerősített vár, a hozzá tartozó városkával. A helység német parancsnoka úgy gondolta, azzal használ mind a maga, mind katonái és a lakosság üdvének, ha a várost a török adott szavában bízva az ostrom bevétele előtt feladja, s tisztársai egyetértésével meg egyezve a feltételekről, magát és övéit kiszolgáltatta az ellenségnek. Mikor végül kivonultak, s a hazatérésre készültek, a török lovasság egyik ágájának megtetszett a parancsnok felesége, s követelte, hogy adja át neki az asszonyt, amit amaz, mint jogtalan és a keresztény hittel összeegyeztethetetlen dolgot megtagadott; az aga erőszakkal próbálta elérni célját, mire a parancsnok éktelen haragra gerjedt, s puskát ragadva lelőtte a támadót. Erre kavarodás támadt, a törökök rárohantak a mieinkre, több mint háromezer embert lekasaboltak, a többbit pedig fogságba vetették.

Időközben az előkelő családból származó Erdődi Tamás, Szlavónia és Horvátország bánja, ettől a szerencsétlenségtől felriasztva, hogy idejekorán felkészüljön a lassan az ő területét is fenyegető veszedelem elhárítására, akkora sereget gyűjtött, amekkorát tudott, és tábort ütött a Kulpa folyó partján. Karintiából is érkeztek segélycsapatok, amelyeket a bán azok egyetértésével a saját seregébe osztott. Azonban a folyó védelmében bízva a katonák hanyagul őrködtek, a török pedig hajóhidat építve éjnek idején átkelt a folyón, körülzárta a vigyázatlanul álomba merült sereget, majd rettenetes mérszárlással szinte egy szálíg levágta őket, a bán maga is alig menekült meg, néhány emberével együtt.

Kapott ezen az alkalmon az új budai basa, akit kevéssel korábban Arábiából helyeztek át, s így nyerte el az említett tisztséget; e kevély lelkű és a kegyetlenség szenvedélyétől fűtött ember, midőn látta, hogy a keresztények rémületükben minden figyelmüket és erőfeszítésüket a szlavóniai eseményekre összpontosítják, sietve üzen a parancsnokoknak, hogy szólítsák fegyverbe katonáikat. Azok engedelmeskednek, csapataikból sereget szerveznek, s mikor annak létszáma eléri a tizenkét ezret, a parancs szerint (hogy az új basa elérhesse első hadi sikerét), átkelnek a Tiszán, majd a Felső-Magyarországon talál-

ható Kálló várának környékére támadnak, s tüzzel-vassal dúlják a vidéket. Az ott állomásozó és a kissé távolabb elhelyezett katonaság szembe akar szállni a pusztító erőszakkal, ám mivel erejük nem elegendő, hosszan vitáznak egymás közt az ütközet kétes kimeneteléről. Végül a janicsárok támadása egy kisebb magaslatra űzi őket, s ott a heves ágyútűznek kitéve nem tudják tartani magukat, hátat fordítanak, s aki csak ki tud törni, nem harc nélkül, de futással menti az életét, július 7-én.

Nem tudok fájdalmas sóhaj nélkül gondolni, kiváló Lipsiusom, azokra a ragyogó vitézekre s a nemes és nekem oly kedves barátokra, akiket ez alkalommal vagy a kemény rabság, vagy magának az édességes életnek az elvesztése választ el tőlem; úgyhogy mondhatom, emberemlékezet óta nem volt ebben a meggyötört országban olyan ütközet, amelyben annyi rettenthetetlen katona, elszánt és fegyverforgatáshoz szokott nemesember esett volna el, közöttük (hogyan csak egy példát mondjak) Balásdiák István egri vicekapitány, aki Egerben, egész Magyarország, sőt Európa egyik leghíresebb végvárában szerzett magának kiváló hírnevet sok éven keresztül aratott győzelmeivel, s katonái javára folytatott életével. Vakmerően vetette magát a harcba, azzal a szilárd elhatározással, hogy ne jusson élve az ellenség kezére; miután a lovat, amelyen ült, dárdával keresztülszúrták, s maga is több sebet kapott, félholtan hanyatlott a földre. Veje, a nemes Sennyei Miklós, Forgách Simonnak (a te Forgách Mihályod apjának) nővére révén unokaöccse, akinek vitézségét nincs, aki ne ismerte volna köztünk, ennek megsegítésére indulván, emlékezetes vérontást rendezett, vágta és gyilkolta az ellenséget, mígnem a nagyszerű lovat, amelyen ült, elveszítve, sebeitől elgyengülve s két lándzsától is keresztüldöfve, eszméletlenül került a törökök kezére, akik azután a fejét vették. Az ő unokaöccse pedig, Sennyei Jób, maga is igen derék vitéz, miközben az ő segítségére igyekszik, súlyos fejsébet kap. Így hát e szomorú véget értekből, akiket a szerencse derüebb képe egykor lélekben egyesített, most még a szerencse mostoha indulata sem tudta a virtust és az egymás iránti szeretetet kiirtani. A többiekről, nehogy könnyeimtől elhomályosult tekintettel feladatommak eleget tenni ne tudjak, most inkább semmit sem mondok.

Ha már most a mi nemzetünk helyzetét a te galljaiddal, azaz belgáiddal összevetjük, akiknek sorsát édes mézzel írott lapjaidon sóhajtván idézed fel, hogy vajon közülük melyiket kell inkább szánnunk, igencsak habozóba esem; hacsak azt nem tekintem, hogy mi csupán a testi javainkra, azaz vagyonunkra áhító természetes ellenségünket tartjuk fel, miközben megmaradt a szabadságunk, hogy Isten tiszta ígését hallgassuk. Amazoknak viszont sem lelkük, sem testük nincs biztonságban, a beszédétől és egymás meghallgatásának lehetőségétől is megfosztva némán sóhajtoznak, és még magát az emlékezőtehetségüket is elveszítenék, ha éppúgy szabadságukban állna felejteni, mint nem beszélni (ahogy nálad is olvasható). De minderről máskor többet írok, főként ha értesülsz tőled, hogy e levelem eljutott hozzád.

Csupán arra szeretnék emlékeztetni, hogy ha válaszolni kívánsz leveleimre, Joannes Aubriusnak küldjed őket Frankfurtba; azt pedig, hogy én a magaméit hova és kinek címezzem, kérlek, te magad adjad tudtomra, szeretnék ugyanis gyakrabban és bővebben is írni neked, hogy ily módon egyesüljek veled lélekben, ha már testünket ekkora távolság választja el ettől az olyannyira üdvös, hasznos és tisztos együttléttől. Ó, bár Golczius

hozzánk is eljuttatná képmásodat, hogy arcát is láthassuk annak, akinek elméjét ámulattal csodáljuk, s halhatatlan szellemének leheletét türelmetlen vágyakozással szívjuk magunkba. Ám nehogy olybá tűnjék, áthágom a lipsiusi kert törvényeit, megállítom tollamat, s csupán annyit kérek tőled, hogy szeretett barátaidat, főként Dousát és Raphelelengiuist sokszor üdvözöld a nevemben, s hogy ezt a vér, szín és test nélkül fogant, gyenge kis írásocskámat jóindulattal olvasd. Inkább szeretnék ugyanis, bár dadogva, de kedves lenni számodra, mint hallgatásommal megrövidíteni téged.

Üdvöz légy, aki nemcsak a mi fényünk, de korunk világossága is vagy. Az Úr háborítsa meg háborítóidat, izzasztja és pusztítsa el őket, ápolja ingatag egészségedet, védelmezz és őrizzen meg téged boldog évekre, örömteli napokra, s ne hagyjon sokáig a kásavők földjén!

Élj boldogul! A magyarországi Trencsénben, 1592. augusztus 20-án.

Szolgád és barátod,

Rimay János
a magyar nemesek legjobbjainak képviselőjeként

1. Hendrick GOLTZIUS, *Justus Lipsius* (1587), rézmetszet, British Museum, Prints and Drawings, regisztr. szám: 1927, 1008.19.

AND. ALCI. EMBLE. LIB.

*Amicitia etiam post mortem
durans.*

*Artem senio, nudam quoq; frondibus ulmum,
Complexa est uiridi uitis opaca coma.
Agnoscitq; uices naturæ, et grata parenti
Officij reddit mutua iura suo.
Exemploq; monet, tales nos quærere amicos,
Quos ne que disiungat fœdere summa dies,*

2. *Amicitia etiam post mortem durans* (fametszet) =
Andreas ALCIATUS, *Emblematum libellus*, Parisiis, 1536.

Johannes Rimayus ex Primaria nobilitate Hungari, cum
J. Lipsio

1592
59

Quartissimo Viri domine Amice mihi
singulari observantia colende, Salutem
& propensam obsequendi voluntatem

ACAD.
LUGD. BAT.
BIBL.

ad d[omi]n[um]

Vitam meam statim a nordium cursum si eodem te
enclitum poltissimo spatio mihi temporam
ncturi licet minuti laboris onus inderint facia
in me recipiam. In pote qui se Xago simo et nono
si pin oes qui mille hinc inderit anno ortus in
Secundum immo atq[ue] Noe Josimur peccantim.
Et carituli tempore aemulitas cum medico feri
culum in terrore cre spog saludo di Scrimino si a
mino re collige Nixise nimium du me fatid agresco
et si non lo schenisse. Quis Satisfatis deside
rium mihi sepe non obsidit indellatit tristitia
ma repun huc facies, quod manu turcayum tur
scditur pulsum, propius ortum, d[omi]ni et di
vicij opulatum, vniuersa itam et notitudo or
namenta et corporis fortunag bona reliquere
uultum, sicq[ue] ad Indiar Secundis d[omi]ni dissectum et
distinatum, gnomi man pro p[ro]lino affluentio
ris fortunam timore minus gnomi videri sentia
rem, Sed uero dolens huius diuinationi Doctoru
uivorum praecoga aurea et ferrea manu ad
quod ego (ut p[ro]lino notitudo iactantim vi
bellat mundana et corporea altera huc quae
ex animi bono confecto perditur resertere
Sapientino recurrerem, non diminerunt tantum,
sed euellerunt etiam. Inter quos tu, clarissime
Lipsi, praecipuus fuis officiu auctar dicitur,
cum in me Epistolarum tuarum solatium in
dura mihi obuiando, Sapientino huc me indio lig
non huc induit huc, riteq[ue] edo cuisses non de uis
duntaxat esse, qui sic de nobis dicitur, sed si
mull et dactam, Salutare ipsi tui bonum proste
rum, quicquid semihud oculos, rostris auctar
uideratur, nec culpate se huc aliquid malum et
accusum in ro, qui bonitas et benignitas tuas,
N[on] vitu quidem cum tuis et in tuis non nisi
laudare, admirare, amare potui. Sentitug afflitor
de. Accen de huc praeterea in statu tua cong
tuisti desiderium in mo tua natura, in freques
est tuis meritis tua, amitorum. Quae in tuis pu
latuit, dum a felicitis memoria uro uincere ac
Magnifico Dominio Sieghardus Malus de Brity, as:
Mile tatis in tuis dicitur et dicitur, quae
ne in dicitur dicitur Praefate, summo huc
torum, fauore. Salus tua in d[omi]ni de fuisco de in
conuicium aetio. Proui mihi non amicitiam
solum erat, sed fuit quae fidelit[er] oborto de
te dicitur et tuis laudibus, cam mam huc su
id oblatam in amicit[er] sui uiguit una cum. Politi
cus tuis accipiem, accipit, et dicitur libani
obstupi, S[er]uio ultra, huc, amo, laudo, S[er]uio
si rep[er]to, merum mel, summa suauit[er] in l[us]
sib, cuius conuico radio antiquorum eloquiu
nam

nam nimio obseruadi. Si dicitur quia p[ro]men
tas p[ro]t[er]. S[er]uio calama si dicitur, S[er]uio huc scri
fo, ad ipsi enim inuocabiles huc clam tu sit
eo me natura beneficii inuincit. Et omnino in
obstantibus succidit in d[omi]ni d[omi]ni solius aq[ue] mi
hi in pote usum concebere, nec in d[omi]ni per
m[er]it[er] de re quauis, nisi prius in p[ro]t[er] m[er]it[er]
l[us]. Prodeant nunc dicitur d[omi]ni p[ro]f[er]ant, car
pant, dicant quicquid uolunt, tumultuente me
quam efficiat ut tuis a te anellent. Intel
lexo quidam officio tibi te in d[omi]ni tuis
fieri recessione, et reliquium tolerandum.
Disparitatem minus dicitur p[ro]t[er] se quasi
omnino dicitur fouenda atq[ue] ampl[er] d[omi]ni
liberandi. Valud huc dicitur d[omi]ni m[er]it[er]
crecutunt, nec est quod in quid m[er]it[er] tuo
rum resp[er]t. Dicitur intelligo et tenentis
uictu[er] d[omi]ni. Qui scit tu p[ro]lino d[omi]ni
ea colocare intelligunt, quibus sic fructu
in p[ro]m[er]it[er], ut in sint, et rata sequantur,
id est d[omi]ni. In religione autem, ne d[omi]ni
s[er]uio d[omi]ni d[omi]ni, sed recta cum tuis
a atq[ue] fide cum reueantur d[omi]ni. Pro aduer
sarid ne labor, nam ad in uita tuis non recedes,
etiam curca aboluta et p[ro]t[er] d[omi]ni
ueno, Laetant illa (ut dicitur) d[omi]ni, qui
dicit in l[us] ad d[omi]ni ipse sentis, nec in
ei quidem ac repell[er] d[omi]ni, si ne macula tam
mauoles, dicitur apud d[omi]ni d[omi]ni
quae, S[er]uare te Politi tua firmior atq[ue]
nig in d[omi]ni d[omi]ni d[omi]ni, nunquam
uero in qui perulans, S[er]uare apud d[omi]ni
sunt d[omi]ni d[omi]ni, Equidem, S[er]uare contra d[omi]ni
cium d[omi]ni (ut dicitur) firmior amabo, atq[ue]
P[ro]t[er]um tuo opere in l[us] op[er]o aut au
guendum nec sanis quidem in hoc censu me
unquam legisse, non solum factor ingenie, sed
et totum huc uita tua in d[omi]ni p[ro]t[er]
percipio; a te enim auro, cuius a d[omi]ni d[omi]ni
reflexa illa refluit, et hoc in d[omi]ni d[omi]ni
esse mihi cooptit, quo cum tua uita, atq[ue]
etiam tibi d[omi]ni. Praecipuum mihi uotum in
hoc d[omi]ni d[omi]ni, qui claritatis aliq[ue]
uid habent ad ingenie et scriptis, quorum in
monito cum tu maxime p[ro]t[er] d[omi]ni in
re anorem tuum amio et magni d[omi]ni. Dicitur
admirationem ipso apud te d[omi]ni d[omi]ni d[omi]ni
si, quod ex remoto et afflido huc ordio agi
lo illo Martiali tractu, hanc amio mei ad te
erum huc p[ro]t[er] d[omi]ni d[omi]ni d[omi]ni
uid in d[omi]ni d[omi]ni. Quin totus eo a
p[ro]t[er] me quos. Plebore fac lib[er]tatis tua
d[omi]ni

I Cent. IIII
K
II Cent. IIII

R 6520/19m

3. Rimay János levele Justus Lipsiusnak (1592. augusztus 20.),
Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ms. Lips. 4, 332a-333a.

Reverendissime domine done fautor ac latrone confidens
Cest deunitiorum miorum deunitis miorum commoda tunc.

Indi dicitur in hunc modum de Nago de malo magno in hunc modum...
Sic per fata viro quod fuit...
Sic hinc bene notis...
Mittitur in hunc modum...
Sic hinc bene notis...
Mittitur in hunc modum...

Sic per fata viro quod fuit...
Sic hinc bene notis...
Mittitur in hunc modum...
Sic hinc bene notis...
Mittitur in hunc modum...

Cth. XII. N. 838.

4. Rimay János levele Naprágyi Demeterhez (1603. június 24.), Győri Káptalan Levéltára, Cth. XII. 838.